

Eski Türkçe Manihaist, Budist ve İslamî Metinlerde Dinî Bir Terim: *ökün-* ve Türevleri

A Religious Term in Old Turkish Manichaean, Buddhist and Islamic Texts: *ökün-* and Derivatives

Celalettin Bulut BOSTAN *

Öz

Eski Türkçenin sayıca ve hacimce en yoğun eserlerin olduğu Eski Uygur Türkçesi döneminde Çince, Sanskritçe, Soğdca, Toharca vs. dillerle etkileşime girilmiştir. Özellikle Manihaist ve Budist çevrede ortaya çıkan dinî temelli eserlerdeki çeviri faaliyetleri sonucu, yabancı kökenli birçok terim ve sözcük için halkın anlayacağı biçimde Türkçe karşılıklara başvurulmuştur. Bu durum beraberinde de sağlam bir dinî terminolojiyi getirmiştir. Karahanlılar devrinde ise devletin resmî dini olan İslamiyet'in kabulüyle birlikte özellikle Kur'an Tercümeleri (TİEM 73, *Rylands Kur'an Tercümesi*, *Özbekistan Kur'an Tercümesi*) başta olmak üzere *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ta yoğun bir dinî terminoloji göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda Eski Türkçe Manihaist, Budist ve İslamî çevre metinlerinde görülen "pişman olmak"; "tövbe etmek" anlamına gelen Arapçada *tevbe*, Sanskritçede ise *kşānti* karşılığıyla görülen Eski Türkçe *ökün-* fiili ve bu fiilin türevleri ele alınmıştır. Tespit edilen türevlerin geçtiği bağlamlara yer verilerek türevle ilgili çeşitli dilsel açıklamalar yapılmıştır. Ardından tespit edilen türevlerin tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumuna da değinilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda *ökün-*, *ökünmüş*, *ökünügli*, *ökünge*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülüğ*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ* ve *ökünçsüz* sözcükleri ele alınmıştır. Tespit edilen bu türevlerin bazılarında Eski Türkçe sonrasında tarihî ve çağdaş Türk dillerinde rastlamak mümkündür. Bu değerlendirme sonucu *ökün-*, *ökünmüş*, *ökünmek*, *öküngü* ve *ökünçlüğ* sözcükleri Manihaist çevrede; *ökün-*, *ökünmüş*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülüğ*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ* ve *ökünçsüz* sözcükleri Budist çevrede; *ökün-*, *ökünmüş*, *ökünügli*, *ökünge*, *öküngü*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ* ve *ökünçsüz* sözcükleri ise İslamî çevrede tespit edilmektedir. Tespit edilen bu biçimlerden *ökün-*, *ökünmüş*, *öküngü* ve *ökünçlüğ* Manihaist, Budist ve İslamî çevrede ortaklık göstermektedir. *öküntür-*, *ökünç* ve *ökünçsüz* sözcükleri ise Budist ve İslamî çevrede ortaklık gösterirken *ökünmeklig* ve *öküngülüğ* sözcükleri sadece Budist çevrede, *ökünügli* ve *ökünge* sözcükleri ise sadece İslamî çevrede görülmektedir. *ökünmek* sözcüğü ise Budist ve Manihaist çevrede ortaklaşmaktadır.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, Manihaizm, Budizm, İslamî çevre, *ökün-*.

Abstract

In the Old Uyghur Turkish period of Old Turkish, where the most intensive works in terms of number and volume were created, interaction with languages such as Chinese, Sanskrit, Sogdian, Tocharian, etc. was made. As a result of

* Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Eposta: cbulutbostan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5798-6726

◇ Alan Editörü / Field Editor: Emine YILMAZ

translation activities, especially in religious-based works that emerged in the Manichasite and Buddhist circles, Turkish equivalents were used for many terms and words of foreign origin in a way that the public could understand. This situation brought with it a strong religious terminology. In the Karakhanids period, with the adoption of Islam as the official religion of the state, an intensive religious terminology is observed in *Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig* and *Atabetü'l-Hakayık*, especially in the Qur'an translations (TIEM 73, *Rylands Kur'an Tercümesi, Özbekistan Kur'an Tercümesi*). In this direction, the verb *ökün-* and its derivatives, which means "to regret"; "to repent" in Old Turkish Manichasite, Buddhist and Islamic texts, and which is equivalent to *tevbe* in Arabic and *kṣānti* in Sanskrit, are analyzed. Various linguistic explanations about the derivative are made by giving the contexts in which the identified derivatives occur. Then, the status of the identified derivatives in historical and modern Turkic languages was also mentioned. As a result of the study, the words *ökün-*, *ökünmiş*, *ökünügli*, *öküngen*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülüğ*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ* and *ökünçsüz* were discussed. Some of these derivatives can be found in historical and modern Turkic languages after Old Turkic. As a result of this study, the words *ökün-*, *ökünmiş*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülüğ*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ*, and *ökünçsüz* are found in Buddhist texts; *ökün-*, *ökünmüş*, *ökünügli*, *öküngen*, *öküngü*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ*, and *ökünçsüz* are found in Islamic texts. The words *ökün-*, *ökünmiş*, *öküngü*, and *ökünçlüğ* found in this study are common in Manichaeen, Buddhist, and Islamic texts. The words *öküntür-*, *ökünç*, and *ökünçsüz* are common in Buddhist and Islamic texts while the words *ökünmeklig* and *öküngülüğ* are found only in Buddhist texts, and the words *ökünügli* and *öküngen* are found only in Islamic texts. The word *ökünmek* is common in both Buddhist and Manichaeen texts.

Keywords: Old Turkish, Manichaeism, Buddhism, Islamic circle, *ökün-*.

Giriş

Eski Türkçe¹; Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesini kapsayan Tengricilik (Kök Teñri), Manihaizm, Budizm, İslamiyet vb. din ve inanç sistemleri etrafında şekillenen çeşitli topluluklarla ve kavimlerle yaptığı dilsel temaslar sonucu her açıdan zengin bir terminolojiye sahip olan Türk dilinin 6-13. yüzyılları arasını kapsayan dönemin adıdır. Bu zengin terminoloji içerisinde en kapsamlı ve üzerine en çok durulan şüphesiz dinî terminolojidir. Dinî terminolojinin iyi anlaşılması için öncelikle Türklerin kabul ettiği din ve inanç sistemlerini iyi anlamak ve kabul edilen dinin dilsel alandaki etkileri ve sonuçlarından doğru çıkarımlar yapmak gerekmektedir.

Dinî terminolojinin bu kadar geniş çaplı olmasının nedeni, Türklerin tarih boyunca farklı din ve inanç sistemlerine tabi olmaları, kabul edilen din ve inanç sisteminin öğrenilmek istenmesi ve akabinde kaynak dilden Türkçeye yapılan dinî eserlerin çeviri ve uyarlama faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. II. Doğu Türk Kağanlığı döneminde, Kök Teñri² inancına sahip olan Türkler tarafından diktirilen runik harfli yazıtlarda kısıtlı olsa da belli başlı dinî terimlere rastlanılmaktadır. Aydın, runik harfli yazıtlardaki bu dinî terimleri *çök*, *erklig*, *ıdok*, *kut*, *teñri*, *teñriken*, *teñriteg*, *umay*, *ülüğ*, *yér suw*, *yol* ve *yükün-* olarak sıralamaktadır (2022, ss. 341-367). Öte yandan I. ve II. Doğu Kağanlığı döneminde Budizm'e ilginin olduğu bilinmektedir.³

¹ Çalışmamızda *Eski Türkçe* terimi Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemini kapsamaktadır. Teriminin kapsamı ve sınırlılığı konusunda araştırmacıların görüşleri için ayrıca bk. Ağca, 2009, ss. 2-8.

² Aydın, bu inançla ilgili "Eski Türk yazıtlarında, 7. ve 8. yüzyıl Türk boylarının nasıl bir inanç sistemine bağlı olduğu hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaz. Bu nedenle eski dönem Türklerin inanç sistemi, sürekli tartışılan konuların başında gelmektedir. Manihaizm ve Budizm gibi daha belirgin ve sistemleri açıkça bilinen dinlerin yanında, Şamanizm ve tümüyle Türklere özgü bir inanç sistemi tam olarak değerlendirilen Gök Tanrı dini gibi adlandırmalarla Türklerin inanç sistemi hakkında çıkarımlar yapılmıştır. Hususen dinler tarihi uzmanlarının yanında konuya ilgi gösteren araştırmacıların Gök Tanrı dini gibi tuhaf bir adlandırmaya gitmesinin nedeni, Türklerin inanç sistemiğinin tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır." (2022, s. 325) açıklamasını yapmaktadır.

³ I. Doğu Kağanlığı döneminde VI. yüzyılın ortalarında Çince'den çevrilen Budist eserler bellidir. Savaş esnasında esir alınan Budist rahip Hui Lin'in telkinleriyle Taspar Kağan'ın (572-581) Budizm'i kabul ettiği ve Chi İmparatorluğundan Nie-p'an, Hua-yen Ching-min, Shihtung-lü adlı Budist eserleri istettiği ve Budist manastırlar inşa ettirdiği Çin kaynaklarına kayıtlıdır. Yine bu dönemde Ch'i imparatoru *Nirvāna-sūtra*'yı Türkçeye çevirterek Taspar Kağan'a tanıtmıştır. Aynı zamanda Kuzey Chou imparatorunun Budizm karşıtı siyaseti yüzünden Hintli rahip

Türklerin Manihaizm ile ilk teması ise resmî olarak 762 yılında Uygur Kağanlığı döneminde gerçekleşmiştir.⁴

Eski Uygur dönemindeki dinî terminoloji üzerine kapsamlı incelemeler gerçekleştiren Ölmez'e göre, tarih sahnesine çıktıkları günden bugüne değin farklı din ve inanç sistemine ayak uyduran Türkler, bu dinlere ait terminoloji geliştirmişlerdir (2005, s. 214). Uygurlar döneminde Burkancı ve Manici inanç sistemiyle birlikte Sanskritçe, Toharca, Soğdca vs. dillerle olan ilişkiler sonucu alıntılanan sözcüklerle yapılan çeviri faaliyetleri sonucu yabancı kökenli terimlerin Türkçe karşılıklarıyla izah edilmesi Köktürk devrine kıyasla Uygur devrindeki dinî terminolojiyi hacimli kılmaktadır. Uygurca dinî terminolojinin Köktürk devrine göre hacimli olmasını ve bunun arka planındaki olguyu Tekin şu şekilde açıklamaktadır (1992, s. 75):

Köktürklerde ifade edilen dünya görüşü ve medeniyet türü dolayısıyla maddi âlem ve devlet teşkilatı ile ilgili kelimeler çoğunlukta olduğu halde (at, deve, kağan, savaş ve bununla ilgili kelimeler vb.) Uygurlarda yerleşik medeniyetin gerektirdiği şehir hayatıyla ilgili maddi kelimeler yanında daha ziyade dinî ve maneviyat âleminde ait unsurlar hâkimdir. Tabii olarak farklı dinler, birbirlerinden farklı kelime hazinesi yaratmıştır: Mani ve Burkan dinleri gibi.

Arat, Eski Uygur Türkçesindeki terimlerin ortaya çıkışı ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır (1942, ss. 62-63):

Bu ıstılahlar içinde, Uygurcaları ile beraber, yabancı dilden olanlara da rast gelmektedir. Bunlar içinde Uygurca tercümesi belli olan ve tercüme için örnek tutulan ecnebi kelimelerin Uygurca telâffuz şekilleri bulunduğu gibi (msl. *karmaput* < skr. *karma-patha* “iş yolu” = Uyg. *kılınç yolları*) Uygurca ıstılahların hangisine tekabül ettiğini katıyetle tayin edemediğimiz ıstılahlar da vardır. Mesela burkan ahlâkının temelini teşkil eden “altı mükemmeliyet”i ifade için kullanılmış olan *paramut* (Skr. *pāramitā*) sözünün asıl Uygurcada hangi sözle tercüme edildiği belli değildir.

Tezcan ise Manihaist ve Budist dinî terimlerin oluşturulmasına ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır (1978, ss. 315-316):

Budizm ve Manihaizm dilsel metinlerini Türkçeye aktarırken terimlere karşılık bulmak herhalde hiç de kolay olmuyordu. Ancak, terimlerin yabancı dilde olduğu gibi bırakılması, bu dinlerin halk arasında anlaşılmasını ve yayılmasını engelleyeceği için her iki dinin rahipleri de kendi dinlerine ait terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba göstermişlerdir. Kimi zaman genel dilde bulunan ve (Şamanlık, Tengricilik gibi) eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı olan sözcüklerden yararlanılmıştır: *teŋri* “Tanrı”, *arviş* “büyü” (= Skr. *dhāraṇī*), *üzüt* “ruh” gibi; kimi zaman da çeviri yoluyla Türkçe terim türetilmiştir: *bilge bilig* “anlayış bilgisi, fetanet” (= Skr. *prajñā*), *bilig köŋül* “us” (= Skr. *vijñāna*), *ürüksüz* “geçicilik, fanilik” (= Skr. *anityatā*) gibi. Kimi terimler ise yabancı dildeki (Sanskritçe, Toharca, Çince,

Jinagupta ve yanındakiler Taspar Kağan'ın himayesi altına girmiş ve burada kaldığı süre zarfında Budizm'i yaymaya çalışmıştır (Barutçu Özönder, 2002, s. 484).

⁴ Ngan-lu-şan adında Çinli eşkıyanın 755 yılında Çin hükümdarına başkaldırması sonucu Çin hükümdarı, durumun düzelmesi için Uygurlardan yardım ister. Bunun üzerine Uygur Hükümdarı Böğü Kağan, ordusuyla birlikte yardıma gelerek şehirleri yağmadan kurtarır. Yağmanın ardından belli bir süre daha Uygur ordusu Ötüken'e çekilmeyip şehrin dışına yerleşir. Zaman geçtikçe şehir medeniyetinin maneviyatını da yakından tanıyan Uygurlar, Çin'de Mani dinini, Manihaizm'i, öğrenir. Ötüken'e döndüğünde dinin esaslarını, kaidelerini öğrenmek isteyen Böğü Kağan Çin hükümdarından, Mani rahiplerini göndermesini ister. 762'nin sonunda Mani rahipleri Ötüken'e gelir ve Böğü Kağan Mani dinini resmen devlet dini ilan eder (Tekin, 1962, s. 5-6). Böğü Kağan'ın Manihaizm'i resmen kabul ettiğini bildiren U 72 ve U 73 numaralı el yazmaları bugün Berlin'de muhafaza edilmektedir (Özbay, 2019, s. 23). Bu metin ilk olarak TTT II'de Bang ve Gabain tarafından ele alınmıştır (Bang ve Gabain, 1929). Ayrıca bk. Clark, 2000.

Soğda vb.) biçimiyle alınmış fakat yanına Türkçe çevirisi de katılmıştır. Bu, Türkçede bugüne değin yaşatılmış olan ikilemelerle anlatım yoludur. Nasıl *ev bark, iş güç, kap kacak* gibi örneklerde iki Türkçe sözcük bir araya getirilerek daha değişik bir kavramın verilmesi için kullanılıyorsa, dinsel terimlerde de aynı yöntem uygulanmış, iyice anlaşılacak olan yabancı sözcüğün yanına ona en yakın düşen Türkçe karşılık katılarak istenilen terim türetilmiştir: *tsuy irünçü* "günah" (*tsuy* ← Çince), *dyan sakınç* "istiğrak, derin düşünce" (*dyan* ← Sanskritçe.), *bursañ kuvrag* "cemaat, rahipler topluluğu", (*bursañ* ← Çince). Hiç Türkçeleştirilmemiş terimlerin sayısı ise pek azdır."

Uygurların Budist terminolojiyi karşılamaadaki bu başarısına dikkat çeken Demir ve Yılmaz, Uygurların dinî terminolojinin az bir kısmını olduğu gibi aldığını öte yandan Türkçe kökler ve eklerin yanı sıra birleştirme yoluyla da çoğu Türkçe terimin ortaya çıktığını belirtmektedir (2006, ss. 158-159).

Eski Uygur Türkçesinde dinî terim oluşturma hususunda görüş bildiren araştırmacılardan biri de, İsi'dir. İsi, Eski Türkçedeki dinî terminolojinin altın çağlarının Budist Uygurlarda görüldüğünü belirtmektedir. İki veya üç dili çok iyi bilen Budist rahipler, "Türkçe bilinci" ve "halka halkın anlayabileceği dille seslenme" amacı ile Budizm'e ait dinî terminolojinin Türkçe karşılıklarını vererek Türk dili söz varlığını yabancı dillere maruz bırakmamayı tercih etmişlerdir (2023, s. 239).

Eski Türkçede dinî terminoloji ile ilgili ilk çalışmaları meydana getiren Saadet Çağatay, çalışmasında Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte eski dinlerine ait olan Türkçe asıllı dinî tabirlerin arka plana atıldığını, kullanımın azaldığını ancak İslamiyet'ten önceki dinî tabirlerin tarihî devirlerde Türk kültürünün çok temelli ve sağlam olmasında rol oynadığını belirtmektedir (1968, s. 191). Ölmez ise Budist Uygur metinlerinde görülen kimi sözcüklerin İslamiyet ile birlikte İslamî bir içerikle de kullanılmaya devam ettiğini belirtmektedir (2005, s. 215). Ancak İslami dönem eserlerinde bu durumun dışında görülen Budist dinî terminolojiye de rastlanılmaktadır. Bunun en güzel örneği Kök tarafından incelenen TİEM 73 24v/7'de 002/206. ayette *kaçan aytulsa añar kork(kı)l tep tañrıka tutar anı 'ärhmnt (?) yazuk birle tap ol añar tamu* (2004, s. 22) olarak geçen ve *عارحت* biçiminde tespit edilen *arhant* (<< Soğd. 'rx'nt < Skr. *arhat*) (EUES, s. 59) örneğidir (2023, s. 783-800). Bu örnek dışında Çetin tarafından ele alınan *Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Manihaist ve Budist Çevreye Ait Bazı Sözcükler* başlıklı çalışmada Budist ve Manihaist dinî terimlerin İslamî devrede de görüldüğü anlaşılmaktadır. Çetin burada *ajun, baçak, burhan, muyan, nigoşak, nom, soyurka-, tamu ~ tamug, toyın, yek* gibi dinî terimlerin yanı sıra *bor, çın, didim, erdini, nâg, tldag ~ tltag, zargunçmud ~ zargunz* gibi Budist ve Manihaist çevreye ait sözcüklerin İslamî dönemde de görüldüğünü belirtmektedir (2021, s. 199-223). Hatta daha da ileriye gidersek Cumhuriyetin ilk yıllarında Budist terminolojiye ait dinî terimlerden biri olan *namo*, bizzat Atatürk tarafından İsmet İnönü'ye 26 Ağustos 1934 tarihindeki İzmir panayırının açılışı münasebetiyle gönderilen telgrafın sonunda "Namo İsmet (Hürmet İsmet'e)" olarak yer almaktadır (İzgi, 2020, s. 331). Burada görülen *namo* bilindiği gibi Budist dinî eserlerin, sūtraların, giriş kısmında *namo bud, namo d(a)rm, namo sañ* (Buddha'ya saygı, öğretiyeye saygı, cemaate saygı) biçimindeki kalıp ifadede görülmektedir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet dönemi şairlerinden Âsaf Hâlet Çelebi'nin *Sidharta, Ayna, Korkuyorum, Mâra, Nirvana, Kunâla* başlıklı şiirlerinde *niyağrôdha, buddha, om mani padme hum, bodhista, gotama, mâra, nirvana, kunâla* gibi (Bozyer, 2015, s. 161-163) Budist terimlere, ifadelere rastlamak mümkündür; ancak unutulmamalıdır ki bu terimlerin bu dönemde görülmesi dilin doğal seyri içerisinde değil de bireysel çabalar sayesinde mümkün olmuştur.

Semet tarafından ele alınan *Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler* başlıklı çalışmada *Xuanzang Biyografisi* ve *Altun Yaruk* metinlerinden hareketle *bilig, biliglig, köñül, köñüllüg, töz, tözlüg, t(e)ñri, nom, nomlug, yörüğ, yörüglüg, kertü, edrem, erdini, törü, kut, kılınç, sakınç, nizvani* ve *bögü* sözcüklerinin Şınko Şeli Tutuñ'un çevirilerinde daha ziyade dinî terimler yapmak maksadıyla kullanıldığı belirtilmektedir. Burada dikkat çeken diğer bir husus da bu sözcüklerin Çince metinlerdeki karakterlere denk gelmemesidir. Asıl metindeki sözcükler, bu sözcüklerin yardımıyla mecazi bir anlam kazanır ve

daha anlaşılır hale gelir (2018, s. 20). Semet, Şişko Şeli Tutunç'un çevirilerine dair tutumu için de "Budist felsefe ve kavramlar konusunda mükemmel bir bilgiye ve derin bir anlayışa sahip olduğu açıkça görülür. Çevirilerde kelime veya cümleler sadece çevrilmek için değil, dinleyiciler ve okuyucular tarafından anlaşılacak için çevrilmiştir" (2018, s. 28) yargısını belirtmektedir.

Tokyürek, Eski Uygur Türkçesindeki terim yapma yöntemi hususunda; *doğrudan çeviri yöntemi, doğrudan alma yöntemi, doğrudan çeviri yöntemi ve doğrudan alma yöntemi, terimi çevirmeden ya da terimin bir kısmını çevirerek terim oluşturma yöntemi ve anlamsal bağı olmayan kelimelerin birbirinin yerine kullanılması yöntemi* olmak üzere Eski Uygur Türkçesinde terim yapma konusunda beş farklı yöntem dikkat çekmektedir (2019a, ss. 355-361). Ayrıca bk. Röhrborn, 1983.

Karahanlı devrinde İslamiyetle tanışan Türkler; *Kutadgu Bilig, Divânu Lugâti't-Türk, Atabetü'l-Hakayık* gibi telif eserleri oluşturmasının yanı sıra bu dönemde *Kur'an-ı Kerim* üzerine çeviri faaliyetleri de yapılmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra kutsiyete önem veren Türk milleti, kutsal kitabı olan *Kur'an-ı Kerim*'i anlayıp uygulamaya koymak için bu kutsal kitabın dilini bilmek zorundaydı. Ancak herkesin Arapçayı öğrenmesi imkânsız bir durum olduğundan tercüme yoluna başvurulmuştur. Arapça ve Farsça kökenli dinî terminoloji, uyarlama ve özgün eserler aracılığıyla Türkçeye nüfuz etmeye başlamıştır. Bu tercümelemler genellikle satır altı olup birebir sözcük karşılıklarıyla verilmiştir (Üşenmez, 2006, s. 90; Eker, 2006, ss. 104-105).

Eski Uygur Türkçesi döneminde olduğu gibi Karahanlı döneminde de dinî terminolojinin doğrudan kaynak dilden alınmadığını, kaynak dildeki kavramların Türkçe sözcüklerle karşılanmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Dönem eserleri göz önüne alındığında DLT ve KB'de Türkçe dinî terminolojinin görüldüğü ancak AH'de ise Türkçe terminolojinin çok görülmediği bunun yerine Arapça terimlerin çokça kullanıldığı ve Arapça terimlere daha çok yer verildiği görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Türkçe terminoloji kullanımı bırakılarak İslamî kavramlar için Arapça ve Farsça terminolojinin kullanıldığı görülmektedir. (Önler, 2009, s. 189).

Türkçe dinî terminolojinin kullanıldığı örneklere KB'de, Kur'an Tercümelemleri'nde (TIEM 73, RKT, ÖKT) rastlanılmaktadır. KB'de ve Kur'an Tercümelemleri'nde Allah'ın 99 isminin Türkçe terimlerle açıklanması bu duruma kanıt oluşturmaktadır: Ar. *halik* = Tr. *törütgen, yaratgan*, Ar. *kâdir* = Tr. *ugan*, Ar. *semi* = Tr. *işitgen*, Ar. *kebir* = Tr. *ulug* vs. bu örnekler çoğaltılabilir.⁵

Eski Türkçe kapsamında dinî terimler üzerine doğrudan ve dolaylı olarak birçok incelemede söz konusudur. Çağatay (1972), Bodrogligeti (1972), Tepeli (1997), Ergün (1998), Barutçu Özönder (2003), Ölmez (2005), Eker (2006), Üşenmez (2006), Önler (2009), Tokyürek (2013), Erdoğan (2016), Akdemir ve İsi (2017), İsi (2017, 2019, 2019a, 2023, 2023a, 2023b, 2024), Deniz (2019), Güzelderen (2020), Ahmadova (2021), Kaan Çelikten (2022), Yaşarbaş (2022), İsi ve Alan (2023, 2023a), Keskin (2023), Akar (2024), Wilkens (2024).

Bu çalışmada Eski Türkçe kapsamındaki Manihaist, Budist ve İslamî eserlere "pişman olmak; tövbe etmek" anlamına gelen Arapça *tevbe* (et-), Skr. *kṣānti* (kıl-) karşılığına denk gelen Eski Türkçe *ökün-* fiili ve bu fiilin türevleri ele alınmaktadır.

Dinî terim olarak ETü. *ökün-* "pişman olmak; tövbe etmek" = Ar. *tevbe* = Skr. *kṣānti* İbaresini

Eski Türkçede *ökün-* "pişman olmak; tövbe etmek" anlamında dinî bir terim olarak görülen sözcük en genel tabirle Arapçada *tevbe* > *tövbe* (et-) Sanskritçede ise *kṣānti* > *kṣanti* (kıl-) kavramlarına karşılık gelmektedir. Ortaya konulan eylemin, düşüncenin ortaya çıkan olumsuz sonuçlarından ötürü sonradan duyulan pişmanlık duygusu, insanlık tarihinin var olmaya başladığı günden beri insanoğluna ait bir duygudur.

Güncel Türkçe Sözlük'te *tövbe etmek* "bir işi bir daha yapmamaya söz vermek" (<https://sozluk.gov.tr/>) anlamında görülen bu birleşik fiil, Arapça *twb* kökünden gelen *tevbe* ve Türkçe *etmek* yardımcı fiilinden oluşmaktadır. *tövbe* (< Ar. *tevbe*) "geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak"

⁵ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ata, 2007; Ünlü, 2007; Nalbant ve Eynel, 2015; Karahan, 2017.

anlamındadır ve “dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme” olarak tanımlanır. *tövbe* kavramı, Allah’a nispet edildiğinde “kulun tövbesini kabul edip lütuf ve ihsanıyla ona yönelmesi” anlamına gelir. Kişilerin birbirine karşı yaptıkları hatalı davranışlardan dönmesi için ise *avf (af)* ve *i'tizâr (özür dileme)* sözcükleri kullanılır (Topaloğlu, “tövbe” mad.). Sanskritçede görülen *kṣānti* terimi Eski Uygur Türkçesinde (< Toh. A/B *kṣānti* / < Soğd. *kš'nty* < Skr. *kṣānti*) “günahların affı, günahların itirafı, tövbe; sabır (Pāramitāların üçüncüsü ve Nirvedhabhāgīyaların üçüncü basamağı)” olarak tanımlamaktadır. Sözcük ayrıca *kṣānti bër-* “günahlardan kurtarmak, günah bağışlamak”, *kṣānti kıl-* “tövbe etmek”, *kṣānti kıl- ökün-* “tövbe etmek ve pişman olmak”, *kṣānti ötün-* “günah çıkarmak” olarak görülmektedir (EUES, s. 417). Tekin, Eski Uygur Türkçesindeki *ökünç* sözcüğüne Sanskritçe *diṣṭ-kṣānti* kavramının karşılık geldiğini belirtmektedir (2019, s. 444). Budist bir terim olan क्षान्ति (*kṣānti*) terimi Monier-Williams tarafından “sabır, hoşgörü, tahammül, müsamaha” olarak tanımlanmaktadır (MW, 1899, s. 326c). “Sabır, tahammül, utanca katlanma” altı pāramitā’dan biri olan kṣānti; iki, üç, dört, beş, altı, on ve on dört türü olan altı veya on pāramitā’nın üçüncüsüdür. Budist edebiyatta çeşitli anlamlara sahip olan *kṣānti* genellikle bodhisattva’nın yaşamı boyunca sergilediği sabır ve tahammülün çeşitli yönlerine atıfta bulunur. Ayrıca dinî sebatla birlikte sıradan ve manevi şeylere karşı soğukkanlılığı ve tahammülü de karşılamaktadır (Buswell ve Lopez, 2014, s. 760; Soothill ve Hodous, 2003, s. 237, 484; Tokyürek, 2019, s. 258). Sözcük anlamsal açıdan kaynak dilinde “sabır, tahammül” anlamında görülürken Eski Uygur Türkçesinde “pişman olmak; tövbe etmek” anlamında görülmektedir. Dolayısıyla sözcüğün kaynak dildeki kullanımından Eski Uygur Türkçesine anlam değişimine uğradığı görülmektedir.

ökün- Fiili ve Türevleri Üzerine İnceleme

Çalışmamızda *ökün-* fiili ve bu fiilden türemiş *ökünmiş*, *ökünügli*, *öküngen*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülüğ*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüğ* ve *ökünçsüz* türevleri üzerine durulmuştur. Bu terimlerden bazıları Manihaist, bazıları Budist ve bazıları da İslamî metinlerde yer almaktadır.

ökün- < ö-k-(ü)n- “pişman ol-; tövbe et-”

Tarihî Türkçe metinlerinde ilk olarak Runik harfli külliyyat içerisinde yer alan *ökün-* fiili Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtında tespit edilmektedir. Sözcüğün tespit edildiği bağlamlar şu şekildedir: *ökün küregünün için igidmiş bilge kaganınun ermiş barmış edgü eliğe* “pişman ol! Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge kağanına her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (...)” KT D23 (Aydın, 2019, s. 58). *antag ödke ökünüp köl teginig az erin ertürü i<d>tımız* “Orada (böyle bir) zamana hayıflanıp Köl Tegin’i az (sayıda) askerle gönderdik” KT D40 (Aydın, 2019, s. 64). *türük bodun ertin ökün küregünün için igidmiş <bilge> kaganıña ermiş barmış edgü eliğe* “Türk halkı (hatalarından dolayı) pişman ol ve tövbe et! Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge hakanının refah ve huzur içerisindeki ülkesine (...) BK D19 (Ölmez, 2021, s. 130, 144). *otuz artoki tört yaşıma oguz tezip tavgaçka kirti ökünüp süledim* “Otuz dört yaşımdayken Oğuzlar kaçıp Çin’e sığındılar. Hayıflanıp sefer ettim” BK D38 (Ölmez, 2021, s. 134, 148). Görüldüğü gibi sözcük araştırmacılar tarafından bağlam içerisinde “pişmak ol-, hayıflan-, tövbe et-” anlamlarına karşılık olarak kullanılmıştır. Sözcük, Yenisey Yazıtlarından olan *E 26 Oçuri* yazıtında olumsuz haliyle *ökünme-* biçiminde tespit edilmektedir: *saçıg? ökünmediniz y[ita] körmediniz bütmed[iñiz]* “Saçı <...> Pişman olmadınız. Ne yazık! Görmediniz, inanmadınız (Aydın, 2019a, s. 100).

Türkçenin tarihî kaynaklarına baktığımızda sözcük ve türevleri hakkında ilk bilgiye Divân’da rastlanılmaktadır. Kâşgarlı, sözcüğü “pişman olmak, hayıflanmak” anlamında tanımlayarak *ökünç* “pişmanlık”, *ökünç kıl-* “pişman ol-” türevlerine de yer vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 786). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da yer alan sözcük için etimolojik izah görülmezken “каются (tövbe etmek), сожалеть (pişman olmak)” tanımı verilerek sözcüğün geçtiği bağlamlara yer verilmektedir. Ayrıca sözcük *ökün- bilin-* “раскаиваться (tövbe etmek)”, *ökün- bilin- kṣānti kıl-* “каются (tövbe etmek)”, *ökün- boşun-* “каются (tövbe etmek), сожалеть (pişman olmak)”, *ökün- kakın-* раскаиваться и сожалеть “tövbe edip pişman olmak” *ökün- tujun-* “каются (tövbe etmek)” biçiminde ikileme, üçleme olarak görülmektedir (DTS, 382b-383a). Clauson, *ökün-* (*ökön-*) maddesinde “to repent, regret (tövbe

etmek, pişman olmak)” tanımını yaparak sözcüğün kimi zaman tek başına kimi zaman da “dua etmek, yalvarmak, tövbe etmek” anlamındaki fiillerle bir arada kullanıldığı bilgisini vermektedir (EDPT, s. 111a). Räsänen sözcüğü *(h)ökü(-n) maddesinde açıklamaktadır. Sözcüğün Çağatay Türkçesinde *ökü*, *üğü* “weich machen” ve *ökün* biçiminde Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise *ökü-n* “bereuen” biçiminde görüldüğünü belirtmektedir (VEWT, s. 370b). Doerfer, *ökün-* fiilinin muhtemelen *ök-* fiilinden türediğini belirtmektedir. Bunu da daha geriye götüren Doerfer temelde *ö-* fiilinin bulunduğunu bildirmektedir. Kısacası Doerfer sözcüğü *ö-k-ün-* biçiminde tahlil etmektedir (TMEN II, s. 154). Erdal ise *ökün-* fiilinin kökeninin ne olduğunun belli olmadığını ve birkaç tane örneğin muhtemelen (y)ük- “to heap up (yığmak)” fiiliyle ilişkili olduğunu belirtmektedir (OTWF, s. 610). Karaman, *Yenisey Yazıtları’nda İleri Ögeler* başlıklı çalışmasında sözcüğü dolaylı olarak ele almaktadır. Yazıtlarda görülen *ökünç*, *ökünme-* sözcüklerinin *ökün-* fiilinden türediğini belirten Karaman, bu fiilde rahatlıkla fark edilebilen -(X)n ekinin olduğunu bu ekin fiillere gelerek edilgen ve dönüşlü yapı fiiller türettiğini bildirmektedir. Bu ekin burada dönüşlülük fonksiyonunda görüldüğünü belirtmektedir. Karaman, buradan hareketle *ök-* fiilinin *ökün-* fiiline kaynaklık ettiğini *ök-* fiilinin ise *ö-* “düşünmek” kökünden türediğini düşünmektedir. Dolayısıyla Karaman da tıpkı Doerfer gibi sözcüğü *ö-k-ün-* biçiminde tahlil etmektedir (2021, s. 52). Gözel de sözcüğün kökünde *ö-* fiili olduğunu düşünerek sözcüğün *ö-* > *ök-* > *ökün-* biçiminde bir gelişim sürdüğünü düşünmektedir (2023, s. 367). Taş ise sözcüğün **ök-* fiilinden türediğini belirtmektedir (2020, s. 190). Olgun, önceki görüşlere katılarak sözcüğün *ö-* fiilinden türediğini ve *ö-* > *ök-* fiiline dönüşlülük eki getirildiğinde ifadenin “kendi kendine düşünmek” anlamı yerine “pişman olmak” anlamını karşıladığını belirtmektedir. Sözcüğün bu anlamda görülmesini ise dilin canlılığı, gelişimi ve sürekliliğine bağlamaktadır. Teorik olarak *ökün-* fiilinin “kendi kendine düşünmek” anlamında kullanılırken anlam kötüleşmesi (pejoratifleşme) sonucu “pişman olmak” anlamını kazandığını vurgulamaktadır (2021, s. 2-3).

Bizce de araştırmacıların belirttiği gibi *ökün-*, *ö-* “düşünmek” fiilinden *ö-* > **ök-* > *ök(ü)n-* biçiminde meydana gelmektedir.

Sözcük, bağlam açısından ele alındığında ise tek başına kullanıldığı gibi özellikle Eski Uygur Türkçesinde aşağıdaki bağlamlarda ikileme ve üçleme biçiminde görülmektedir: *ökün- bilin-* “pişman olmak”, *ökün- bilin- kşanti kıl-* “pişman olmak, nedamet getirmek”, *ökün- bilin- kşanti ötün-* “pişman olmak, af dilemek”, *ökün- boşun-* “pişman olmak”, *ökün boşun kşanti kıl-* “pişman olmak, af dilemek”, *ökün boşun kşanti ötün-* “pişman olmak, af dilemek”, *ökün- kakın-* “pişman olmak”, *ökün- kakın- kşanti kıl-* “pişman olmak”, *ökün- kşanti kıl-* “pişman olmak”, *ökün- tuyun-* “pişman olmak”, *ökün- katın-* “pişman olmak”, *ökün- yalvar- kşanti kıl-* “pişman olmak, af dilemek” (Ölmez, 2017, s. 282; Karaman, 2022, s. 271-273).

Sözcük tarihî Türk dillerinde başta dinî içerikli metinler olmak üzere dönem eserlerinde görülmektedir. **ME** *ökün-* “pişman olmak” (Yüce, 1993, s. 166); **KE** *ök(ü)n-* “pişman olmak” (Ata, 1997, s. 503); **HKT** *ökün-* “pişman olmak” (Sağol, 1993, s. 837); **İML** *ökün-* “pişman olmak” (Taymas, 1934, s. 55); **TZ** *ökün-* “acınmak” (Atalay, 1945, s. 225); **ŞSL** *ökün-* “pişman olmak, nadim olmak” (Durgut, 1995, s. 91).

Sözcük, kimi küçük fonetik farklılıklarla günümüz Türk dillerinde de tespit edilmektedir. Türkmen Türkçesinde: *ökün-* “pişman olmak” (TTS, s. 502); Başkurt Türkçesinde: *ükên-* “pişman olmak, kaygı, endişe duymak” (BTS, s. 669); Kırgız Türkçesinde: *ökün-* “pişman olmak, olup biten hakkında esef etmek” (KS, s. 608); Kazak Türkçesinde: *ökinüv* “pişman olmak, üzülme” (KTS, s. 217); Kazan Tatar Türkçesinde: *ükên-* “pişman olmak, nadim olmak; hayıflanmak, olmayan bir iş için üzülme” (KTTS, s. 530); Kırım Tatar Türkçesinde: *ökün-* “üzülme, kaygılanma” (KTTTTRS, s. 250); Karaçay-Malkar Türkçesinde: *ökün-* “pişman olmak” (KMTS, s. 316); Çuvaşçada: *ükeén-* “itiraf etmek, pişman olmak, üzülme” (ÇTTTS, s. 387); Nogay Türkçesinde: *ökin-*: pişman olmak, üzülme (NRS, s. 257); Karakalpak Türkçesinde: *ökin-* “pişman olmak; tövbe etmek” (KRS, s. 507). Sözcük ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almazken Anadolu ağzılarında sözcüğe *ügünmek* “üzülme” (DS XI 4061), *öyünmek* “üzülme, içine dert olmak” (DS IX, s. 3365) biçiminde rastlanılmaktadır. Ancak Anadolu’da tespit edilen bu sözcüklerin fonetik uygunluk açısından Eski Türkçe *ökün-* fiili ile ilişkisinin olup olmadığı açık değildir.

Sözcüğün kaynak veya aracı dilindeki karşılığına bakıldığında Budist dönemde *ökün-* fiili için Çince 悔心 (huǐ xīn), 悔 (huǐ) karşılığı yer almaktadır. İslamî dönemde RKT ve TIEM 73'de ise Arapça *tevbe* karşılığı bulunmaktadır. Ata ayrıca sözcüğün Arapça *esā* (2019, s. 578) karşılığının bulunduğunu da belirtmektedir. Divân'da *taḥassara*, *naḍima* (CTD I, s. 196) karşılığı bulunmaktadır.

Manihaist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *nomug törög yadurmadın tıdım(ı)z erser t(e)ḡrim amtı ökünür biz yazokda boşunu ötünür biz m(a)nastar hirza* “(...) öğretinin ve yasanın yayılmasını engellediysek tanrım şimdi pişmanlığımızı bildirir günahlarımızdan bağışlanmayı dileriz” **Huast. (II. A)**₁₁₂₋₁₁₆
- *kamaḡ türlüḡ ayag kılınçımın ökünüp boşunup kḡanti kılıp kut kolur mn* “bereue alle meine Sünden, kḡanti machend, bitte ich um Vergebung” [Tüm günahlarımdan tövbe ediyorum, af diliyorum] **BTT V (3.)**₄₂₋₄₄

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *tsui ayag kılınçımzını ökünü boşunu aç a yada kḡanti ötünür biz* “auf gehäuftem Vergehen Sünden bereuen, beichten und offen darlegen” [İşlenen suçlar için tövbe edin, itiraf edin ve günahları açıkça beyan edin] **TTT IV (A)**₁₈₋₁₉
- *üstünki ol kılınçlarıımın ökünür mn üküḡ telim yaşuklarıımın bilinür mn* “bereue ich diese meine obigen Taten, bekenne ich meine vielen Sünden” [Yaptıklarımın tövbe ediyorum ve birçok günahımı itiraf ediyorum] **(BTT XIII (13))**₁₂₂₋₁₂₃
- *ınça tēp tēmiş k(e)rgek iligsiz uzun sansartaberü bökünketegi et'özin tilin köñülün üküḡ türlüḡ tsui irinçü ayıḡ kılınç kılınçım erser anı barça amtı kamaḡ burhan[lar] bodis(a)t(a)vlar üskinte m(e)n tıtsi sinking ökünür m(e)n* “So soll man sprechen: Was ich auch an veilen Sünden und Vergehen mit dem Körper, der Rede und dem Sinn begangen haben sollte, sie alle bereue ich, der Schüler Sinling jetzt angesichts aller Buddhas und Bodhisattvas” [Bu nedenle kişi şöyle demelidir: Beden, konuşma ve zihinle ne kadar günah ve suç işlemiş olursam olayım, öğrenci Sinking, tüm Buddhalar ve Bodhisattvalar karşısında şimdi bunların hepsinden pişmanlık duyuyorum] **(BTT XXIII (D))**₃₉₋₄₂
- *üç y(a)vlak yolta ermişte basa miḡ tümen ökünser ne tusu bolḡay* “Und wenn sie erst einmal auf den drei üblen Wegen sind, was nützt es dann noch, wenn sie tausend- oder zehntausendfach bereuen?” [ve bir kez üç kötü yola girdiklerinde, bin ya da on bin kez tövbe etseler ne fayda?] **(BTT XXV (II))**₆₁₉₋₆₂₀
- *t(e)rkin bo köñülüḡin [kod]up ayıḡ kılınçımın ökünḡil* “Lege diese deine Gesinnung schnell ab und bereue dein Vergehen” [Çabuk bu tutumunuzdan vazgeçin ve günahlarımızdan tövbe edin] **(BTT XXXVII)**₉₅₂₃₋₉₅₂₄
- *[an]ta basa basa begler kelip yazokların ökünü kḡanti kılsar* “Und wenn dann die Begs, einer nach dem anderen, kamen und Sündentilgung verrichteten, in dem sie ihre Verfehlungen bekantten” [ve sonra Begler birbiri ardına gelip suçlarını itiraf ederek günahlarının kefaretinin ödediklerinde] **(HZ VII)**₁₃₈₈₋₁₃₉₀
- *öḡreki kēnki közünür bo üç ödün ayıḡdın evrilip ökünmeser* uzatı ölüртеçi bolsar “Önceki, sonraki ve şimdiki üç zamanda günahattan dönüp pişman olmasa daima ölecekler olsa (...)” **(Daś.)**₅₇₁₋₅₇₂
- *tanuklap bo kiçig kölüḡü nomug tēp ökünüp özi tegmiş kiçig tüḡüḡ koḡup ulug kölüḡüke yöleḡüsin bilü y(a)rlıkap takı kınturu y(a)rlıkagalı anın anın ele ele ḡariputrē bo savıḡ takı ikileyü sözleme tēp tıda y(a)rlıkadı* “(...) tanık olup bu büyük araç öğretisi diyerek nedamet duyup kendi ulaştığı küçük mükâfatı bırakıp büyük araç dayanağını bilip buyurarak ve arzulararak buyurmak için, onun için onun için sakın! sakın! Śāriputra, bu sözü de tekrar söyleme, diyerek engelleyerek buyurdu” **(BEUEİM)**₃₅₃₋₃₅₇

- *t(e)rs nomlug kuvrag bo ultiag[ın] öküntiler kşanti kılıtlar* “Yanlıı öğretiye ait topluluk, bu sebeple pişman oldular, af dilediler” (**Abitaki**₇₇₄₋₇₇₅)
- *kntü özüm bilmetin yaşmış yangılmış ayıg kılınçımı kntü öküniüp erdi yitiñsiz tiğir* “Wenn ich selbst meine unwissentlich getanen schlechten Taten von selbst bereue, wäre es (sicherlich) ungenügend” [Bilmeden yaptığım kötü işlerden dolayı kendi kendime pişmanlık duyarsam, bu (kesinlikle) yetersiz olacaktır] (**AYZieme**₁₇₂₋₁₇₃)
- *munçulayu sözleyü öküniü kaçını bilini uķunu kşanti ç(a)mķuy kılısarlar ötrü tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlar arıyur alķınur* “Böylece söyleyip, pişmanlık bildirip, (suçları) açıklayıp, bağışlanma dileseler; (ancak) ondan sonra kötü, fena davranışlar silinir, temizlenir” **AYÖlmez**₁₄₀₍₁₀₋₁₄₎
- *amtı m(e)n [kentü] [öz]üm kopda kötrül[miş] üsüklerinte öküniü [kşanti] kılı tegint[im]* (**AYKaya**₃₅₇₈₋₃₅₈₁)
- *ķayuları yime yılı(g) yumşak köñüllüğü tevsiz kürsüz kılınçlıg erserler kılmış tsuyaların öküniü tijit kşanti kılı öğren(miş erser)ler* “Bazıları da sıcak yumşak kalpli, hilesiz ameller işleseler işlenmiş günahlarını itiraf edip afdilenmeye almış (iseler) (...)” **MaitrTekin**₇₁₍₂₄₋₂₉₎

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *öküni bu ay toldı tındı ulug / ayur men yitürdüim könilik yoluğ* “Bu Ay Toldı da pişman oldu, uzun müddet sustu; sonra şöyle dedi: Ben doğru yolu kaybetmişim” **KB**₁₁₂₈
- *osallık meni alktı öknür özüm / odungıl osal bolma körkülüğ yüzüm* “Gaflet beni mahvetti, ben pişmanım; sen uyanık dur, gâfil olma, ey güzel yüzlüm!” **KB**₁₂₀₉
- *kaçan peşimān bolup öknüp eligleri içinde kördiler olar çın ok kıştlar aydılar* **RKT**_{7:149(2-3)}
- *meger anlar öküniüp kaytsalar edgülik kılısalar* **TİEM73Kök**_{2:160(8-9)}
- *mü'mīn erenleri mü'mīn hatunları yana öknüp yanmadılar* **TİEM73Ünlü**_{85:10(5)}

ökünmiş < ö-k-(ü)n-miş “pişman”

Sözcük, *ökün-* fiili üzerine *-miş* sıfat fiil ekinin gelmesi oluşmuştur. Gabain, *-miş* ekinin sıfat, isim ve yüklem olmak üzere üç fonksiyonunun olduğunu belirtmektedir (1988, s. 81). Ekin Eski Türkçede *-miş*, *-miş*; *-maş*, *-meş* (Uygurca n- ağzında); istisnai olarak da *-muş*, *-müş* olarak görüldüğünü ve ekin daha ziyade yüklem ismi olarak kullanıldığını belirtmektedir (1988, s. 57). Bayraktar, ekin *-dUk* sıfat fiil ekinden sonra en fazla kullanılan ek olduğunu ve geçmiş zaman anlamı veren sıfat fiil eki olduğunu belirtmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *-miş/-miş* biçiminde görülen ekin sıfat fiil yapma görevinin yanında nitelediği ismin düşmesi sonucu ad gibi kullanıldığı da görülmektedir. İsmi hâl ve iyelik eklerini almış örneklerine rastlanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde de *-miş/-miş* biçiminde görülen ekin isim hâl ekleri ve iyelik ekleriyle kullanımları vardır. Ayrıca bu biçim birimi *teg* edatıyla birlikteliği sıkça görülmektedir (2018, s. 54-55). Sözcüğe Manihaist, Budist ve İslamî çevrede rastlanılmaktadır. Sözcüğün Çincedeki karşılığı 所悔 (suǒ huǐ) biçimindedir. RKT’de ise sözcüğün Arapçaki karşılığı *nedāme'* (Ata, 2019, s. 578) olarak görülmektedir.

Manihaist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *munçulayu ok ökünimiş boşunmuş kşanti kılmış bolzunlar* “mögen solcherart berent, vergeben (und) kşanti gemacht sein!” [böyleleri boyun eğsin, bağışlansın (ve) kşanti kılınsın!] **BTT V (3)**₃₈₋₃₉

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *m(e)n şabi ata tutuñ<nuñ> kşanti kılmış kılınçlarım öçüp [alkını]p ökünimiş kılınçımın arıgu [üçü]n* “die ich, şabi ata tutuñ, bekannt habe, und daß ich durch (diese) meine bereuten Sünden

(nun) rein sein kann” [Ben, şabi ata tutuñ, günahlarımı itiraf ettim ve (bu) tövbe ettiğim (günahlardan) dolayı (artık) temiz olabilirim] **BTT XXV (II)**⁸⁵⁷⁻⁸⁵⁹

- *bo m[ontag] ökünmiş tıtagınta antag ugrı yıkı [bar] sukar* “bu şekilde pişman olduğundan dolayı (bir) fırsat doğsa (...)” **Daş.**⁵⁶³⁻⁵⁶⁵

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *negü tēr eşitgil odunmuş kişi / odunmuş ta kedin ökünmiş kişi* “Uyanmış ve uyandıktan sonra pişman olmuş insan ne der, dinle” **KB**¹³⁹⁸
- *sefiñ er tili öz başı duşmanı / tilindin töküldü telim er kanı / öküş sözlegende öküngeñ telim / tilin beklegende ökünmiş kanı* “Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dülleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olanlar çoktur, dilini muhâfaza altında bulduranlardan pişman olan kim var?” **AH**¹⁴¹⁻¹⁴⁴
- *anar teñeşikler belgürtürler ökünmişlerini kaçan kim körseñer kını kıldımız* **RKT**^{34:33(2-3)}

ökünügli < ö-k-(ü)n-(ü)gli “pişman, pişmanlık”

ökün- fiiline *-(X)gli* sıfat fiil ekinin gelmesiyle oluşan sözcük, İslami dönem metinlerinden Kur'an tercümelerinde göze çarpmaktadır. Eraslan, Eski Türkçedeki *-(X)gli* gibi kimi sıfat fiilleri, isim fiiller başlığı altında değerlendirmektedir. Eraslan, burada *-(X)gli* sıfat fiili için “Eski Türkçe ile Karahanlı ve Harezmi Türkçesi'nde kullanılan isim fiil ekidir. Ek kullanılıştan düşünce yerini aynı mana ve fonksiyona sahip *-gan/-gen*, *-kan/-ken* ekine devretmiştir. Bu ek de şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen isim fiil eklerindedir.” açıklamasını yapmaktadır (1980, s. 27). Bayraktar, fiillere geniş zaman anlamı veren *-gli* sıfat fiil ekinin ünlüyle biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere ise /ı/, /i/, /u/, /ü/ bağlayıcı ünlüleriyle eklendiğini belirtmektedir. Nitekim sözcük *ökün-* fiiline /ü/ bağlayıcı ünsüzüyle eklenmiştir. Bayraktar, Eski Uygur Türkçesinde sözcüğün yalın halde kullanıldığı gibi belirtme hali ekiyle de kullanımının olduğunu belirterek ekin Karahanlı Türkçesinde yalın halde kullanıldığı gibi ismin halleri, olumsuzluk eki ve çokluk ekiyle kullanıldığını belirtmektedir. (2018, s. 82-83). Erdal, bu ekin Manihaist kaynaklarda kullanıldığını Budist kaynaklarda ise yaygın bir kullanımının olmadığını belirtmektedir (2004, s. 285). RKT ve TIEM 73'de sözcüğün Arapça *nādim*, *nādimin* karşılığı bulunmaktadır.

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *anıñ üze kim yaşurdılar özleri içinde öknügliler bolup anlar* **RKT**^{5:52(2-3)}
- *anıñ üze kim kızleyü tutarlar özleri içinde öknügliler ayur anlar kim* **TIEM73Kök**^{5:52(4-5)}
- *öldürdiler anı boldılar öknügliler tut(t)ı anlarını kın anıñ içinde belgü turur* **TIEM73Ünlü**^{26:157(8-9)}

öküngeñ < ö-k-(ü)n-gen “pişman”

Sözcük, Manihaist ve Budist dönem eserlerinde tanıklanamazken İslamî dönem eserlerinde tanıklanmaktadır. Sözcük, *ökün-* fiili üzerine gelen *-gan* sıfat fiil ekiyle oluşmuştur. Erdal, *-gan* ekinin birkaç istisna dışında hem geçişsiz hem de geçişli fiillerin öznelerini belirttiğini geç dönem Uygur metinlerinde ise ekin çoğunlukla sıfat fiil fonksiyonunu üstlendiğini bildirmektedir (OTWF, s. 382). Bayraktar, geniş zaman anlamlı olan bu sıfat fiil ekinin oldukça yaygın olduğunu belirterek Karahanlı Türkçesinde *-gan/-gen* biçimiyle yalın hâldeki kullanımının yanı sıra olumsuzluk ekleri, isim hal ekleri ve iyelik ekleriyle birlikte kullanımına dikkat çekmektedir (2018, s. 75). Ayrıca bu biçim birim Karahanlı Türkçesinden itibaren nitelediği isimlerin düşmesi sonucu kalıcı isimler de yapmaktadır (2018, s. 123). Sözcüğe Harezmi Türkçesi Kur'an Türkçesinde de rastlanılmaktadır. **HKT** *öküngeñ* “pişman olan” (Sağol, 1993, s. 837). Sözcüğün RKT ve ÖKT'de Arapça karşılığı *nādim*, *nādimin* olarak görülmektedir.

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *sefiñ er tili öz başı duşmanı / tilindin töküldü telim er kanı / öküş sözlegende öküngen telim / tilin beklegende ökünmiş kanı* “Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dülleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olanlar çoktur, dilini muhâfaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?” AH₁₄₁₋₁₄₄
- *bu karga meñizlig örtse men kadaşımñıñ ‘avretini boldı öküngenlerdin RKT*_{5:31(3)}
- *‘āciz mü boldum kim bolsam bu karga meñizlig takı örtsem uyamñıñ ‘avretini takı boldı öküngenlerdin ÖKT*_{M:31(2-3)}

ökünmek < ö-k-(ü)n-mek “pişmanlık, pişman olma”

Sözcük *ökün-* fiilinin üzerine gelen *+mAk* isim fiil ekinin gelmesi sonucu oluşmuştur. Eraslan, *-mAk* isim fiil ekinin bugünkü görev ve işlevinde kullanımının Eski Uygur Türkçesinden itibaren görüldüğünü belirtmektedir (2012, s. 357). Bayraktar, *-mAk* isim fiil eki oldukça kapsamlı bir biçimde ele almıştır. Ekin fiillerin hareket isimlerini yapma görevinin dışında ekin *çakmak, boğmak* gibi kalıcı isimler yapma görevinde de kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca ekin, Eski Uygur Türkçesindeki kullanımından hareketle fiillerden hareket isimleri yapma görevinin yanı sıra fiillerden kalıcı isimler yapma görevini de vurgulamaktadır. Karahanlı Türkçesinde ise bu biçim birimin fiillerin hareket isimlerini gösterme görevini üstlenmeye başladığını belirtmektedir (2018, s. 10-13). Erdal ise bu ekin Eski Türkçede çok yaygın olmadığını belirtmektedir (2004, s. 279). Sözcük, *Drevnetyurkskiy Slovar*'da “раскаяние (pişmanlık)” anlamında (DTS, s. 383a) görülürken Wilkens, sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “pişman olma, pişmanlık, üzüntü” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca sözcüğün *ökünmek kınanmak* “nedamet, pişmanlık, üzüntü” biçiminde ikileme olarak görüldüğünü de belirtmektedir (EUES, s. 530). Sözcük Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesinde görülmektedir: HKT *ökünmek* “pişman olma, pişmanlık” (Sağol, 1993, s. 837). Sözcüğe çağdaş Türk dillerinden Kırım Tatar Türkçesinde *ökünmek* “üzülmek, kaygılanmak” (KTTTTRS, s. 250) olarak tespit edilmektedir.

Manihasit çevreye ait metinlerden tanıklar

- *ökünmāk kötürgäy* “Pişmanlık (duygusu) besleyecek” Karaayak₂₀₂₄₂₀₄₆

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *köngülün kögüzün ökünmeki üküş köngülün kögüzün bütmeki az* “Deines herzens Reue ist zahlreich. Deines herzens Vollendung ist gering” [Kalbinizin pişmanlıkları çoktur. Kalbinizin mükemmelliği ise azdır] (TTT I₈₂)
- *ol ün içinte yene ağır ayıg kılınçlarıg ökünmek kşantı çamhuy kılmaqlıg şlök nomlar eşidilür bolur tüşedi* AYKaya₃₁₉₅₋₃₁₉₈

ökünmeklig < ö-k-(ü)n-mek+lig “pişman, pişmanlık duyan, pişmanlık”

Eski Türkçede tespit edilen sözcük için *Drevnetyurkskiy Slovar*'da “связанный с раскаянием (pişmanlık duyan)” tanımı verilmektedir (DTS, s. 383a). Erdal, *ökün-* fiili üzerine gelen eki *mAk+Ilg* olarak tahlil etmektedir (OTWF, s. 153, 154). Eraslan, *-mAkIlg* ekinin Eski Uygur Türkçesinde “bir şeyle donanmış, bir şeye ait” anlamlı sıfat niteliğinde sözcükler türettiğini ve bu ekin *-mAk* isim fiil ekinin *+Ilg* ekiyle genişletilmiş bir biçim birim olduğunu belirtmektedir (2012, s. 357). Wilkens, sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “pişman ..., pişmanlık ..., pişmanlıklı” *ökünmek yalvarmaqlıg* “pişmanlıkla ve yalvarışla, pişmanlıklı ve yalvarışlı” *ökünmeklig ört* “pişmanlık ateşi (mecaz)” olarak tanımlamaktadır (EUES, s. 530). Sözcük Budist dönem eserlerinde tespit edilmektedir.

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *kılınçına ökünmecliğ ört üze örtenip kop köñülin ayı[g] kılınçdın evrilser “(...) davranışından (dolayı) pişmanlık ateşi ile kavrulup bütün gönlüyle kötü işlerden vazgeçse (...)” Daş.558*
- *ökünmecliğ otın örtenmiş [osug]lug bolup ayagka tegimlig ar[hant]nıñ adakında bagırın suna y[atıp] “Es war, als würde er im Reuefeuer brennen, legte sich auf dem Bauch zu Füßen des verehrungswürdigen arhat nieder und flehte ihn an” [Sanki pişmanlıktan yanıp tutuşuyormuş gibi, saygıdeğer arhatın ayaklarının dibine yüzüstü uzandı ve ona yalvardı] BTT XXXVII₉₅₂₆₋₉₅₂₈*

öküngü < ö-k-(ü)n-gü “pişman”

Sözcük, *ökün-* fiili üzerine gelen *-gU⁶* sıfat fiiliyle oluşmuştur. Gabain, bu ekin Eski Türkçede soyut isimler, alet isimleri ve sık sık da sıfat yaptığını belirtmektedir (1988, s. 53). Eraslan ise ekin gereklilik ifadesi olarak da kullanıldığını bildirmektedir (1980, s. 84). Bayraktar, bu ekin eklendiği fiillere gelecek zaman anlamı veren sıfat fiil eki olduğunu belirtmektedir. Ekin Eski Uygur Türkçesinde *-gu/-gü* biçiminde görülerek yalın haldeki kullanımların yanında iyelik ekleriyle kullanımı da tespit edilmektedir. Karahanlı Türkçesinde de yalın halde kullanımın yanında olumsuzluk eki ve iyelik ekleriyle kullanımları tespit edilmektedir (2018, s. 93-94). Sözcüğe Manihaist, Budist ve İslamî dönem eserlerinde rastlanılmaktadır. Sözcüğün Budist metinlerdeki karşılığı Çince 愧 (köng) olarak görülmektedir. TIEM 73'teki *öküngü kün* ibaresi için Arapça *yevmu'l-hasret* karşılığı bulunmaktadır.

Manihaist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *nigoşaklarınıñ suyn yazokın öküngü husatuan(i)ft “(...) (dinleyicilerin) günahdan arınması için tövbe duasını bitirdi” Huast. (II. A)₁₁₂₋₁₁₆*
- *alkış başık sözlegüg / ayıg kılınçığ ökü[nüg] / amvardıñn kılıp yıgingug / ayu yarlıkdıñız olarka “Sana hamd ve sena etmeyi, günahlardan tövbe etmeyi, cemaat halinde toplanmayı, onlara bildirmek lütfunda buldunuz” ETŞ₍₇₎₄₀₁₋₄₀₄*

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *tözinlerig idoklarıg barça körmedim(i)z tęp ök öküngü ermez “Man soll nicht nur bereuen und sprechen: Wir haber jetzt nur nicht die früheren Buddhas, die späteren Buddhas, (also) die Bodhisattvas, die Edlen und Charismatischen alle gesehen” [Kişi sadece tövbe edip konuşmamalıdır: Daha önceki Buddhaları, daha sonraki Buddhaları, Bodhisattvaları, Asilleri ve Törelileri henüz görmedik] BTT XXV₁₅₁₁₋₁₅₁₄*
- *[tangda] kiçe kşanti kılınıp öküngü üçün “Um [morgens] und abends kşanti zu machen und zu bereuen (...)” [Sabah ve akşam kşanti yapmak ve tövbe etmek (...)] BTT XIII (13)₃₂*

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *öküngü kün ançada ötelse iş anlar osallık içinde takı anlar ok bütmesler ol künke TIEM73Kök_{19:39(6)}*

öküngülük < ö-k-(ü)n-gü+lük “pişmanlık”

⁶ Kâşgarlı ise bu ek için Divân'da “Emir halindeki fiillere eklenir; böylece sözcük, mekân, zaman ve alet ismi olur” tanımını yapmaktadır. Kâşgarlı tanımına tanık olarak ise *bargu yir* “gidilecek yer” ve *turgu yir* “ikamet edilecek yer” örneklerini vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 439).

ökün- fiili üzerine gelen ek için Erdal, *-gU* ve *+IUk* eklerin birbirinine eklenmesi sonucu oluştuğunu bildirmektedir (2004, s. 303). Bayraktar da bu ekin *-gU* sıfat fiil eki üzerine gelen *+IUk* isimden isim yapım ekinden oluştuğunu belirtmektedir. Ekin Eski Uygur Türkçesinde *-guluk/-gülük* biçiminde tespit edilerek yalın kullanımının yanında olumsuzluk eki, iyelik ekleri ve yokluk ekleriyle kullanıldıkları görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde de sözcük *-guluk/-gülük* biçiminde tespit edilmiş; ancak Eski Uygur Türkçesinden farklı olarak olumsuzluk eki almış biçimi tespit edilememiştir (2018, s. 130-131). Sözcük Budist dönem eserlerinde tespit edilmektedir. Sözcük için Çince 所悔 (suǒ huǐ) karşılığı yer almaktadır.

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- **öküngülük** kılınçları birtem öczün amrılzun “Ihre zu bekennden Sünden sollen gänzlich verlöschen und sich beruhigen” [Eğer günahlarınızdan tövbe ederseniz tamamen kurtulacak ve sakinleşeceksiniz] **BTT XXV**₁₅₈₂₋₁₅₈₃
- **ölüm küni keltükde öküngülük bolmazun** “Es soll absolut nichts zu bereuen geben, wenn der Todestag kommt!” [Ölüm günü geldiğinde kesinlikle pişmanlık duyulacak hiçbir şey olmamalıdır!] **HZ VII**₂₁₅₇₋₂₁₅₈

öküntür- < *ö-k(ü)n-tür-* “tövbe et(tir)-, günah çıkarttır-”

Sözcük, *ökün-* fiili üzerine gelen *-DUr*⁷ ettirgenlik ekinin gelmesi sonucu oluşmaktadır (EDPT, s. 111b). Gabain; *-tur-*, *-tür-* ve nadiren *-dur-*, *-dür-* biçiminde görülen bu ekin *-t-*‘ye göre daha belirli bir yaptırma manası taşıdığını ancak yaptırma manasını tespit etmenin bazen imkânsız olduğunu belirtmektedir. *yi-* “yemek” *yidür-* “yedirmek”, *amrıl-* “rahatlamak” *amriltur-* “rahatlatmak” (1988, s. 60). Erdal ise Eski Türkçede *-Ur-*, *-Ar-*, *-gUr-*, *-tUr-*, *-Xz-*, *-(X)t-* eklerinin üzerine geldiği geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ise ettirgen fiil yaptığını belirtmektedir (2004, s. 229). Wilkens, sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “itiraf ettirmek, günah çıkarttırmak” olarak tanımlamaktadır (EUES, s. 530). Sözcük, Budist ve İslami dönem eserlerinde tespit edilmektedir.

Sözcüğe çağdaş Türk dillerinde de rastlanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde: *ökündür-* (TTS, s. 502); Başkurt Türkçesinde: *ükëndër-* “pişmanlık duyurmak, pişman ettirmek, endişelendirmek, kaygılandırmak, huzursuzlandırmak” (BTS, s. 669); Kazak Türkçesinde: *ökündür-* “pişman olmasına, üzülmesine sebep olmak” (KTS, s. 217); Çuvaşçada: *ükënter-* “pişman etmek” (ÇTTTS, s. 387).

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- **kılmış ayıg kılınçların öküntürüp kşanti kılğalı ötleme buyan edgü kılınçka yitmez** “(...) işlemiş (oldukları) kötü davranışlarını itiraf ettirip pişmanlık duymaları gerektiğini öğütlemek iyi davranışa yetmez” **AYÖlmez**₁₇₉₍₁₈₋₂₁₎

⁷ Ek ile ilgili ilk bilgi Kaşgârlı’ya aittir. Kaşgârlı, ek ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: “Bu fasıl dört şekildedir. Birincisi, ikililerden geçişli yapmaktır. Örnek: “Gitti” anlamında bardı; başka birisi onun gitmesini sağlarsa *barturdi* denir. “Su adamın boğazını tıkadı” anlamında *er suwka kardı*; başkası tıkanmaya sebep olursa *anı suwka karturdi* denir. Bu, ikililerden geçişsiz fiildir; bu bapta geçişli olur. İkililerden bir de geçişli olur ve onun üzerine *te* ile *rı* eklenir. Örnek: “Adam yayı kurdu” anlamında *er yā kurdı* denir; burada fail tektir. Eğer birisi bu işi yaptırttı veya bu işi yapma görevi verdi demek istenirse fiile *te* ve *rı* eklenir; “o ona yayı kurdurdu ve o da (yayı) kurdu” anlamında *ol anar yā kurturdi* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 290). “*Teñri ogul togturdi* Allah, kadına çocuk doğurttu. Aslı togturdi’dir. Bu, kural gereğidir. Fiil, *te* eklenmeden geçişli ise ona *te* eklendiği zaman fiil, mef’ule iki fail tarafından yaptırılmış olur. Birincisi emreden, ikincisi yapandır. Örnek: *Suw içürdi* “suyu içirdi.” Eğer *suw içtürdi* denirse bunun anlamı “su içirmek için başkasına emir verdi” olur. *Ol anı bogdı* “o, onu boğdu”. *Bogturdi* denirse bunun anlamı “onu boğmak için başkasına emir verdi” olur. Bu, Arapçadaki *laqata’s-sunbule* (başak topladı) ve *alqatahu gayrahu* (onu başkasına toplattı), neqata’l- mushafe (Kur’an’ı noktalandı) ve enqatahu gayrahu (onu başkasına noktalandı) örneklerindeki gibidir; elif’in getirilmesiyle fiil, mef’ul üzerine iki fail ile geçmiştir. İşte bu da öyledir. *bogturur, bogturmak.*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 282).

- *olarını ol kılınçlarının öküntürü kşanti kulture* “(...) onları o kötü eylemlerinden pişman ettirip tövbe ettirmek (gerekir)” **AYTokyürek**₂₃₁₅₋₂₃₁₆

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *tilin sözlemese söz asgı telim / ökündürdi sözlep meni bu tilim* “Sözü söylememenin faydası yoktur; bu dilim beni söylemekle pişman etti” **KB**₃₈₇₉

ökünç < ö-k-(ü)n-ç “pişmanlık”

İlk olarak Yenisey Yazıtları'nda karşımıza çıkan sözcük “pişmanlık” anlamında görülmektedir. Yenisey Yazıtları'nda altı kez tanımlanan sözcüğün geçtiği bağlamlar şu şekildedir: *yaşımta adrlıtım ökünç e esizim* “(...) yaşımda ayrıldım, ne pişmanlık! Ne yazık!” E 68 El-Başı/22 (Aydın, 2019, s. 182-183), *elim ökünçün e kalın yagıka kaymatın tegipen adrlıtım a yıt a* “Yurdum, pişmanlığın (ne pişmanlık!), güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım (öldüm), ne acı!” E 28 Altın Kök I/2 (Aydın, 2019, s. 104), *esiz ökünçün bökmegin* “Ne yazık! Ne pişmanlık! Doymadım” E 60 Sargal Aksı/1 (Aydın, 2019, s. 176), *ökünçüg erdemim başı için e <ö>lürdüm* “Pişmanlığımı kahramanlığımın başı için öldürdüm” E 42 Bay Bulun I/7 (Aydın, 2019, s. 142-143), *elim altı <esi>zim ökünçüg bökmegin* “Yurdum, altı? ne yazık! Ne pişmanlık! Doymadım” E 100 Bayan Kol/2 (Aydın, 2019, s. 206), *el aras<ı> yak ökünüm (ökünçüm?) tarkan* “Yurdumun arası, pişmanlığım tarkan” E 140 Murgur Sargol II/1 (Aydın, 2019, s. 229).

Kâşgarlı, sözcüğü “pişmanlık” olarak tanımlayarak *ol telim ökünç ökündi* “o çok pişman oldu” (s. 67), *ol anar ökünç kıldı* “o ona pişman oldu” tanıklarına yer vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 533). *Drevnetyurkskiy Slovar*'da sözcük için “раскаяние, сожаление (pişmanlık)” tanımı görülmektedir (DTS, s. 383a). Doerfer, sözcüğün *ökün-* fiilinden türediğini belirterek sözcüğü *ö-k-ün-ç* biçiminde tahlil etmektedir (TMEN II, s. 154). Clauson da Doerfer gibi sözcüğün *ökün-* fiilinden türediğini belirterek “regret (pişmanlık)” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğün çağdaş Türk dillerinde de yaşadığını belirten Clauson, sözcüğün geçtiği bağlamlara ilişkin örnekleri vermektedir (EDPT, s. 110). Erdal da kendisinden önce görüş belirten araştırmacılar gibi sözcüğün oluşumunu *ökün-* fiiliyle ilişkilendirmektedir (OTWF, s. 281-282). Wilkens, Eski Uygur Türkçesinde görülen sözcüğü “günah çıkarma; şüphe” olarak tanımlayarak sözcüğün ayrıca *ökünç kakıg* “nedamet, pişmanlık” ve *ökünç kakıgı kel-* “pişman olmak, pişmanlığa kapılmak” biçiminde ikileme olarak görüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca *ökünç köñül* “nedamet, pişmanlık, üzüme” *ökünç köñül örit-* “pişman olmak” biçimlerine de rastlanılmaktadır (EUES, s. 529). Manihaist dönemde rastlanılmayan sözcüğe Budist ve İslamî dönemde rastlanılmaktadır. Sözcüğün Budist eserlerde Çince karşılığı olarak 所悔 (suǒ huǐ) ifadesi yer almaktadır. RKT, TİEM 73 ve ÖKT'de ise sözcük için Arapça *hasre'*, *haserāt*, *esef* karşılığı bulunmaktadır. Divân'da ise sözcüğün Arapça *hasra* (CTD I, s. 155) ifadesine karşılık geldiği görülmektedir.

Sözcüğe tarihî Türk dillerinde de rastlanılmaktadır. **İH** *ökünç* “hasret, iştiaç, arzu” (İzbudak, 1936, s. 36); **ME** *ökünç* “pişmanlık” (Yüce, 1993, s. 166); **KE** *ökünç* “pişmanlık” (Ata, 1997, s. 503); **HKT** *ökünç* “pişmanlık” (Sağol, 1993, s. 837); **MM** *ökünç* “pişman olmak” (Toparlı ve Argunşah, 2018, s. 248); **HŞ** *ökünç* (Hacıeminoğlu, 2000, s. 237); **SGÇ** *ökünç* “pişmanlık” (Ergene, 2012, s. 926); **ÇGT** *ökünç* “pişmanlık, nedamet” (Berbercan, 2011, s. 488); **SSL** *ökünç* “nedamet, pişmanlık” (Durgut, 1995, s. 91);

Sözcük çağdaş Türk dillerinde de görülmektedir. Türkmen Türkçesinde: *ökünç* “pişmanlık” (TTS, s. 502); Başkurt Türkçesinde: *ükənēs* “pişmanlık, endişe, kaygı, huzursuzluk” (BTS, s. 669); Kırgız Türkçesinde: *ökünçü ~ ökünüç* “pişmanlık, teessüf” (KS, s. 608); Kazak Türkçesinde: *ökiniş* “üzüntü, pişmanlık” (KTS, s. 217); Kazan Tatar Türkçesinde: *ükənēç* “pişmanlık, hayıflanma, nedamet” (KTTS, s. 530); Kırım Tatar Türkçesinde: *ökünç* “üzüntü, teessür; acı, keder” (KTTTTRS, s. 250); Karaçay-Malkar Türkçesinde: *ökünç* “acı, keder, üzüntü” (KMTS, s. 316); Nogay Türkçesinde: *ökiniş* “pişmanlık, üzüntü”

(NRS, s. 257); Karakalpak Türkçesinde: *ökiniş* “pişmanlık” (KRS, s. 507); Çuvaşçada: *ükénçék ~ ükénéşlé* “pişman, üzüntülü” (ÇTTS, s. 387).

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *ölgüğü tınl(i)glar için ökünç köñül öritip neçökin erser* **AYKaya**₂₁₂
- *ökünç kakı[ğı keldi] negülük burhanka b[uşı bérmedim] tép* “Niçin Buddha’ya [sadaka olarak bu bahçeyi] bağışlamadım? diye pişmanlık ve kızgınlık duydu” **HZ III**₆₀₇₋₆₀₉
- *üç erdinike inanıp ökünç köngül turgurup öz konukumuz titreyü ögümüzke yangılmış yaukumuznu ötgürü toplu körelim* “Auf die drei Juwelen vertrauend, Reue-Sinn entstehen lassend, wollen wir unter Zittern unseres Inneren, unsere gegen unsere Mütter begangenen Sünden, durchdringend erschauen!” [Üç mücevhere güvenerek, tövbe duygusunun ortaya çıkmasına izin vererek, iç varlığımızın titremesiyle, annelerimize karşı işlediğimiz günahlarımızı derinlemesine görelim!] **BTT XIII**₍₁₂₎₅₈₋₆₂

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *kerek boldı emdi bu kılmış tapug / ökünç boldı kılmış isizlik kamug* “Şimdi bana eda edilmiş ibadetler lazım oldu; yapılmış kötülüklerin hepsi ancak pişmanlık getirir” **KB**₁₃₆₂
- *yawa kıldın erse tiriglik kalı / ökünç birle tün kün udıma ulı* “Eğer ömrünü boşuna geçirdin ise, gece gündüz durup dinlenmeden, pişmanlıkla inle” **KB**₅₁₄₈
- *katıg kizle razıy kişi bilmesün / sözüñdin özüñke ökünç kelmesün / kamug yaşru işiñ bolup aşkara / bu körgeñ eşitgeñ saña külmeseñ* “Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin” **AH**₁₆₉₋₁₇₂
- *aña yana bolur olar üze ökünç yana galebe kılınurlar anlar kim tandılar* **RKT**_{8:36(3)}
- *takı öldürülmegeyler erdi munuñ için kim kılsa Tanrı anı ökünç köñülleri içinde* **ÖKT**_{A:156(1-2)}
- *munu ribāmlagaylar anı yana bolur anlar üze ökünç yana utulgaylar* **TİEM73Kök**_{8:36(3-4)}
- *miz anar teñeşigler belgürtgeyler ökünçini kaçan körseler kını kılğay miz* **TİEM73Ünlü**_{34:33(7-8)}

ökünçlüg < ö-k-(ü)n-ç+lüg “pişmanlık, tövbe; pişmanlıkla”

Sözcüğün *ökünç* gövdesine +*IXg*⁸ isimden isim yapım ekinin gelmesi sonucu oluştuğu açıktır. (EDPT, s. 111a). +*IXg* eki Eski Türkçeden günümüze dek süregelen ve sıklıkla kullanılan bir ektir. Tekin +*IXg* ekinin Eski Türkçede sıfat, isim ve bazen de tamlayan olarak kullanıldığını belirterek *ilig* “hükümdar”, *otlug* “ateşe dair”, *ögrünçlüg* “sevinçli” *atlag* “meşhur”, *nizvanilig ot* “ihtiras ateşi” örneklerini vererek Eski Uygurca n- ağzında ünlüsünün /a/ ile de görüldüğünü ifade etmektedir. Tekin, ayrıca +*IXg* ve +*IXk* ekinin sonundaki /g/, /k/ sesinin alfabe yetersizliğinden ötürü ayırt edilmesinin her zaman mümkün olmadığını düşünmektedir (1992, s. 80). Çetin, +*llg*, +*IUg* ekinin günümüz ve Eski

⁸ Kaşgarlı ek ilgili olarak “-lıg eki aslında bu isimlerde, adlandırılan şeyin sahibi anlamına gelir; bu da mef’ul anlamında olur. Sonra bundan dallar ayrılır; ancak sırası geldiğinde bunlar üzerinde durulur. Bunlar yer adları da olur. Birincisi, *bedük karınlıg er* örneğindeki gibi “karınlı, koca karnı olan adam” anlamına gelir. *Samanlıg er* örneğinde “saman sahibi adam” anlamı vardır. İkincisi, *sarınlıg er* örneğinde olduğu gibi “sarılık olmuş adam” ve *kuruglug yā* örneğindeki gibi “kurulmuş yay” anlamlarına gelir. Üçüncüsü “tarla” için *tarıglag*, “durak yeri” için *turuğlag* dendiği gibidir. Beşlilerin çoğunun aslının üçlü isimlerden oluştuğunu bil! Gayın (g) ve kaf (k) arasında durum farklıdır. Kaf (k), yukarıda gösterdiğim yerlerde gelir. Gayın (g) ise yerleri ifade eder. Açıklaması: “Buğdayı olan ev” anlamında *tarıglıg ew*; “zahire ambarı” anlamında *tarıglık*; “kurulmuş yay” anlamında *kuruglug yā*; “okluk” anlamında *kurugluk** denir. İşte bu durum beni, sadece bazılarını zikretmeye yöneltti. Üzerinde durulsun diye. Yazıda, salt isimlerde lam ile gayın’ı (-lıg ekini) ayrı yazmak caizdir. *Balıklıg ögüz* örneğinde balık, -lıg’dan ayrılır. “Barak türünden, köpek sahibi adam” anlamında barak-lıg er yazılabilir; ancak önceki şekil daha doğrudur; çünkü gerek vezin gerek yazı için kısalık sağlar” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 219). Kaşgarlı’nın Divân’da ekler ile ilgili görüşleri için bk. Ergene, 2023, s.169-193.

Türkçedeki genel kullanımı dikkate alındığında bu biçim birimin Eski Uygur Türkçesinde daha çok sıfat görevinde kullanılan sözcükler üzerinde özel bir durum teşkil ettiğini belirtmektedir (2016, s. 55). Ek hakkında detaylı bilgi ve fonksiyonu için bk. OTWF, s. 139-154. Sözcük, Eski Türkçede Manihaist, Budist ve İslamî dönem metinlerinde göze çarpmaktadır. Wilkens, sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “pişmanlıkla, nedamet ..., pişmanlık ..., tövbe ...” olarak tanımlamaktadır. Sözcük ayrıca *ökünçlüg kir tözi* “pişmanlık kirinin kökü (mecaz)” *ökünçlüg oot* “pişmanlık ateşi (mecaz)” olarak görülmektedir (EUES, s. 529). Sözcüğün TIEM 73’de Arapça karşılığı *nādim, nādīm* biçimindedir.

Sözcük çağdaş Türk dillerinde de görülmektedir. Başkurt Türkçesinde: *ükēnēsle* “pişmanlık duygusu uyandıran, kaygı, endişe uyandıran,” (BTS, s. 669); Kazak Türkçesinde: *ökiništi* “üzüntü, pişmanlık” (KTS, s. 217); Kırım Tatar Türkçesinde: *ökünçli* “üzücü, acıklı; kederli” (KTTTTRS, s. 250); Çuvaşçada: *ükēnçək ~ ükēnçslé* “pişman, üzüntülü” (ÇTTTS, s. 387).

Manihaist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *ökünçlüg b[ilig]* “Pişmanlık bilgisi” Karaayak2024₂₆₁₁

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *neḡ kim bo bir ajun[ig] bitadı keçürüp kēn yene ökr{r}ünçlüg bolmazunlar tep bo tētir* “Hiç kimse bu hayatı faydasız geçirip sonrasında yeniden pişmanlık duygusuna sahip olmasın diyerek (söyledi) **Abitaki**₁₄₅₈₋₁₄₆₀

İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *kayu işke iwse uzar kēç kalur / iwe kılmış işler ökünçlüg bolur* “Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir; acele yapılan işler pişmanlık ile neticelenir” **KB**₅₅₆
- *kömse men kadaşım uwutnı bolsa men ökünçlüglerdin* anın için bitidimiz **TIEM73Kök**_{5:31(3-4)}
- *aydı az rüzgārda bolgaylar ok ökünçlügler TIEM73Ünlü*_{23:40(5-6)}

ökünçsiz < *ö-k-(ü)n-ç+siz* “üzüntüsüz, pişmanlıksız”

Sözcük, *ökünç* gövdesi üzerine gelen *+sXz* yapım eki sonucu oluşmuştur (EDPT, s. 111). Ek *+IXg* ekinin tersi bir fonksiyonu üstlenmektedir. *+sXz* eki önüne geldiği sözcüğe olumsuzluk veya yokluk anlamı katmaktadır (OTWF, s. 191). Erdal, sözcüğü *-(X)nçs(X)z* başlığı altında değerlendirerek sözcüğü “unrepenting (pişmanlık duymayan)” olarak tanımlamaktadır (OTWF, s. 353). Cin, *+sIz*, *+sUz* ekinin gerek tarihî gerek çağdaş Türk dili alanında kullanılan yaygın eklerden biri olduğunu belirterek ekin hem eski hem de günümüz Türkçesinde üstlendiği fonksiyonları belirtmektedir (Cin, 2004). Ağca, bu ekin Türk dilinin hem tarihî hem de çağdaş alanlarının en işlek eklerinden biri olduğunu belirterek ekin dudak uyumuna göre *+siz*, *+siz*, *+suz*, *+süz* biçiminin buna ilave olarak kimi Manihaist ve Budist metinlerde *+saz* biçiminin bulunduğunu belirtmektedir (2010, s. 131). Wilkens sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “üzüntüsüz, pişmanlıksız” anlamında tanımlamaktadır. Sözcük ayrıca *ökünçsüz emsiz örünteksiz* “pişmanlıksız ve telafisi mümkün olmayan” *ökünçsüz keḡirtsiz* “pişmanlıksız, pişmanlıksız ve kinsiz” *ökünçsüz köñülün* “üzüntüsüz, pişmanlıksız” biçiminde de görülmektedir (EUES, s. 530). Ekin işlevleri üzerine ayrıca bk. Bayraktar, 2016; Demirel Kamanlı, 2022. Sözcüğe çağdaş Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde: *ükēnēshēz* “pişmanlık uyandırmayan, kaygı, endişe uyandırmayan” (BTS, s. 669) biçiminde rastlanılmaktadır.

Budist çevreye ait metinlerden tanıklar

- *amıtı m(e)n alku kamağ tınl(ı)glar birle alkını barça esirkençsiz ökünçsiz köngülin kamağ biş ayuntaki tınl(ı)glarka evire teginür bir “Şimdi bütün canlılar ile hepsini toptan, esirgemeyen, kedersiz gönülle, bütün beş varlık şeklindeki saygıyla yöneltirim” AYÖlmez₁₆₉₍₁₂₋₁₆₎*

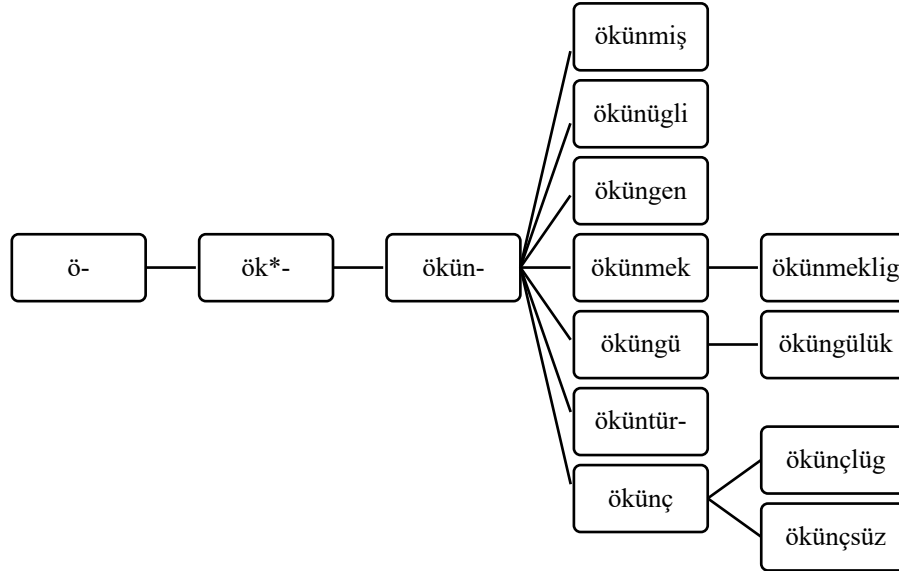
İslamî çevreye ait metinlerden tanıklar

- *hakikat munı bil ay ay toldı sen / ökünçsüz men edgü atın ölse men “Ey Ay Toldı, sen bunu hakikat bil; dünyada iyi ad bırakıp da göçersem, peşiman olmam” KB₉₂₀*

Sonuç

Eski Türkçe Manihaist, Budist ve İslamî eserlerde rastlanılan *ökün-* fiili ve türevleri ile ilgili elde edilen sonuçlar şunlardır:

1. Sözcük ve sözcüğün türevlerine Eski Türkçede *ökün-*; *ökünmiş*, *ökünügli*, *öküngen*, *ökünmek*, *ökünmeklig*, *öküngü*, *öküngülük*, *öküntür-*, *ökünç*, *ökünçlüg* ve *ökünçsüz* olmak üzere toplamda on iki türev tespit edilmiştir.

Şekil 1. Sözcüğün türevleri

2. Tespit edilen türevlerden *ökün-*, *ökünmüş*, *öküngü* ve *ökünçlüg*; Manihaist, Budist ve İslamî çevrede ortaklaşmaktadır. *öküntür-*, *ökünç* ve *ökünçsüz* türevleri ise Budist ve İslamî çevrede ortaklaşmaktadır. *ökünmek* ise Manihaist ve Budist çevrede ortaklaşmaktadır. *ökünmeklig* ve *öküngülük* türevlerine sadece Budist çevrede rastlanılırken *ökünügli* ve *öküngen* türevlerine ise sadece İslamî çevrede rastlanılmaktadır. Ancak tespit edilen bu biçimlerin kaynakçadaki dönem eserleriyle sınırlı tutulduğu unutulmamalıdır.

3. Tespit edilen madde başları bağlam içerisinde değerlendirildiğinde genelde tek başlarına kullanıldıkları gibi ardından gelen sözcüklerle birlikte ikileme, üçleme olarak kullanımları göze çarpmaktadır.

4. Madde başlarından bazılarına Eski Türkçe sonrasındaki tarihî ve çağdaş Türk dillerinde rastlamak mümkündür. Tarihî Türk dillerinde *ökün-* ve *ökünç* sözcüğü Harezmi-Altınordu Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde tespit edilmektedir. *öküngen*, *ökünçlüg* ve *ökünmek* biçimleri ise Harezmi-Altınordu Türkçesinde tespit edilmektedir. Çağdaş Türk dillerinde ise sözcüğe bazı küçük fonetik farklılıklarla rastlanılmaktadır. *ökün-* ve *ökünç* madde başları; Türkmen Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırgız

Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kazan-Tatar Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Karaçay Balkar Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Çuvaşçada yaşamaktadır. *ökünçlüg* biçimine Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi ve Çuvaşçada rastlanılmaktadır. *ökünçsüz* biçimi sadece Başkurt Türkçesinde tespit edilirken *ökünmek* biçimi Kırım-Tatar Türkçesinde tespit edilmektedir. Son olarak *öküntür-* biçimi Türkmen Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Çuvaşçada yaşamaktadır.

Tablo 1. Sözcüğün çevreleri

ökün- fiili ve türevleri	Manihaist Çevrede	Budist Çevrede	İslamî Çevrede
ökün-	+	+	+
ökünmiş	+	+	+
ökünügli	-	-	+
öküngen	-	-	+
ökünmek	+	+	-
ökünmeklig	-	+	-
öküngü	+	+	+
öküngülük	-	+	-
öküntür-	-	+	+
ökünç	-	+	+
ökünçlüg	+	+	+
ökünçsüz	-	+	+

5. Din veya inanç sistemlerinde kimi eylem ve ibadetler dinin inanırları tarafından uygulamaya alınmaktadır. Örneğin İslamiyet'te Müslümanlara farz olan namaz kılmak, hacca gitmek, kurban kesmek gibi ibadetler İslamiyete özgü eylemlerdir. Vaftiz, haç çıkarma, evharistiya gibi eylemler de Hristiyanlığa özgüdür. Bu örneklerdeki gibi her dinde veya inanç sisteminde kendine özgü ibadet şekli, eylem ve uygulamalar yer almaktadır. Dine ve inanç sistemlerine özgü bu eylem ve uygulamalar bir yana bırakılırsa ahlak ilkeleri ve evrensel değerlerin din ve inanç sistemlerinde birbirine benzediği ve ortaklaştığı görülmektedir. Öyle ki iyilik yapmak, argo konuşmamak, zina yapmamak, yalan söylememek, güzel eylemlerde bulunmak gibi kimi davranışlar evrensel ahlak ilkelerinden bazılarıdır. Dolayısıyla çalışmamızda ele aldığımız “pişman olmak; tövbe etmek” anlamına gelen *ökün-* fiili, yapılan bir eylemden, hatadan dolayı duyulan pişmanlığı belirtmesi bakımından Manihaizm, Budizm ve İslamiyette evrensel bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

6. Bu evrensel değer yargılarından pişmanlık duygusu yapılan eylem ve uygulama sonucu “pişman olmak”, bu pişmanlığın sonucu da “tövbe etmek” anlamında Manihaist, Budist ve İslami çevreye ait Eski Türkçe eserlerde “pişman olmak; tövbe etmek” anlamında dinî bir terim olarak görülmektedir.

Çıkar çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Mali destek:

Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.

Etik kurul onayı:

Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Ahmadova, A. (2021). Eski Uygur metinlerinde Çince kökenli dinî terimler. *IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 20-22 Ekim 2021. 251-259.

- Ağca, F. (2009). 11-12. Yüzyıllara ait Maniheist-Budist ve İslami Türkçe metinlerin ses ve şekil özelliklerine göre Eski Türkçe kavramı ve sınırları. *Türk Kültürü*, 1, 1-47.
- Ağca, F. (2010). *Budist Türk çevresi metinlerinde olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. TKAE Yayınları.
- Akar, A. (2024). Tarihi Türk lehçelerinde din terimlerinin oluşumu. *Tarihî Türkçe Kur'an Tercümeleri Üzerine Araştırmalar*. 1-9.
- Akdemir, Y. & Hasan, İ. (2017). Erken Orta Çağ Türkçesinde dini terminoloji oluşturma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 1-32.
- Arat, R. R. (1942). Uygurlarda ıstıhlara dâir. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 56-81.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. [ETS]
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [AH]
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-enbiya II dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KE]
- Ata, A. (2007). Türk dilinde esma-i hüsnâ. IV. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri* içinde (ss. 131-154). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi* (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin). Türk Dil Kurumu Yayınları. [RKT]
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiye*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [TZ]
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Sibirya'da Türk izleri*. Kronik Kitap.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türklerde gündelik hayat*. Kronik Kitap.
- Bang, W. & Gabain, A. (1929). *Türkische Turfantexte I Bruchstücke eines wahrsagebuches*. Verlag der Akademie der Wissenschaften. [TTT I]
- Bang, W. & Gabain, A. (1929). *Türkische turfan-texte II*. 411-434. [TTT II]
- Bang, W. & Gabain, A. (1930). *Türkische Turfantexte IV Ein neues Uigurisches sündenbekenntnis*. Verlag der Akademie der Wissenschaften. [TTT IV]
- Barutçu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (ss. 485-501). Yeni Türkiye Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (2003). Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî terminoloji üzerine bir karşılaştırma. *Kök Araştırmalar*, 5(1), 13-31.
- Baskakov N. A. (1958), *Karakalpakşa-Ruşsa Sözlük*. [KRS]
- Baskakov N. A. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar*. [NRS]
- Bayraktar, N. (2016). +SIZ ekinin işlevleri üzerine bir değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SIZ eki. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 47-53.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede filimsiler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlük*. Tablet Yayınları [ÇTTTS]
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca gülistan tercümesi (gramer-metin-dizin) [yayımlanmamış doktora tezi]*. İstanbul Üniversitesi. [ÇGT]
- Bodrogligeti, A. (1972). Islamic terms in Eastern Middle Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 355-367.
- Bozyer, H. (2015). Âsaf Hâlet Çelebi'nin Kaynakları Üzerine Bir İnceleme. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13, 155-180.
- Buswell, R. E. & Lopez, D. S. (2014). *The princeton dictionary of Buddhism*. Princeton University Press.
- Cin, A. (2004). Türkçede +sIz/ +sUz eki üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 52(1), 1-43.
- Clark, L. (2000). The conversion of Bügü Khan to Manichaeism. *Studia Manichaica IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*. Berlin, 14-18 Juli 1997, 83-123.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre thirteenth century Turkish*. Oxford University Press. [EDPT]
- Çağatay, S. (1968). Türkçede dini tabirler. *Necati Lügal Armağanı* içinde (ss. 191-198). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çağatay, S. (1972). Divânü Lügâti't-Türk'te inançla ilgili sözler. *Türk Dil Kurultayı Bilimsel Bildiriler* içinde (ss. 385-391). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2016). Eski Uygurca metinlerde +Iğ,+lug ekinin sıfatlarda kullanımı. *International Journal of Language Academy*, 4(13), 49-58.
- Çetin, E. (2021). Karahanlı Türkçesi metinlerinde Manihaist ve Budist çevreye ait bazı sözcükler. *Türkiyat Mecmuası*, 31(1), 199-223.

- Dankoff, R. ve Kelly, J. *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) part I-III. Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources, 7, 1982-1985. [CTD]*
- Demir, N. & Yılmaz, E. (2006). Uygur edebiyatı (VIII-XIV. yüzyıl): nesir. *Türk Edebiyatı Tarihi I içinde* (ss. 154-176). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirel Kamanlı, E. (2022). Eski Türkçede yokluk bildiren +sXz eki ve bununla genişleyen eklerle kurulan bazı tek örnekler üzerine sözlük bilimsel bir değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, 6(1), 59-78. <https://doi.org/10.30563/turklad.1051026>*
- Deniz, S. (2019). *Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde dinî terimler [Yayımlanmamış Doktora Tezi]*. Fırat Üniversitesi.
- Derleme sözlüğü I-XII* (1993). Türk Dil Kurumu Yayınları. [DS I-XII]
- Doerfer, G. (1963-1975), *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen band I-IV*. Franz Steiner Verlag GMBH. [TMEN I-IV]
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) adlı eserin transkripsiyonu [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. Trakya Üniversitesi. [SSL]
- Eker, S. (2006). Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine. *Bilig, 38, 103-122*.
- Elmalı, M. (2022). *Daşakarampathaavadānamālā -on günahın zincirleme hikâyesi-*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [Daş]
- Eraslan, K. (1980). Eski Türkçe'de isim-fiiller. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dīvānu Luḡāti't-Türk: giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [DLT]
- Erdal, M (1991). *Old Turkic word formation I-II*. Otto Harrassowitz. [OTWF]
- Erdal, M. (2004). *Old Turkic grammar*. Brill.
- Erdoğan, İ. (2016). Divānu Luḡāti't-Türk'te yer alan bazı dinî kavramlar. *İslamî Araştırmalar Dergisi, 27(2), 164-172*.
- Ergene, O. (2012). *Sibîcâbî Gülîstan çevirisi giriş-dil incelemesi-metin-çeviri-dizin-tpkbasım* [Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi. [SGÇ]
- Ergene, O. (2023). Divānu Luḡāti't-Türk'te eklere ilişkin açıklamalar. *International Journal of Language Academy, 11(1), 169-193*.
- Ergün, M. (1998). *Eski Türklerde dini terimler* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gözel, A. (2023). *Altun Yaruk'ta söz yapımı* [Doktora Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Güzelderen, B. (2020). *VIII.-XIII. yüzyıl metinlerinde Türkçe dinî söz varlığı* [Doktora Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [HŞ]
- İsi, H. & Alan, S. (2023). İslamî-Türkçe metinlerde dinî bir terim olarak boyna- eylemi ve türevleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching, 11(2), 52-69. <https://doi.org/10.29228/ijlet.69336>*
- İsi, H. & Alan, S. (2023a). İslamî-Türkçe Metinlerde Allah'ın Rabb Sıfatı: egtülegen-ıgtülegen/ıktülegen. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 11, 158-173*.
- İsi, H. (2017). Türkiye Türkçesindeki bazı dinî terimlere tarihi metinlerle karşılaştırılmalı bakış. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(13), 476-522*.
- İsi, H. (2019). Maniheist-Budist ve İslami Türkçe metinlerde kertkün- ~ kertgün- ~ kirtgün-fiili ve türevleri üzerine. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 17, 249*.
- İsi, H. (2019a). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dinî bir terim: ärdöktäg. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, 3(2), 283-290. <https://doi.org/10.30563/turklad.615632>*
- İsi, H. (2023). Budist ve İslamî Türkçe metinlerde ortak bir dinî terim: b(e)lgü~belgü. *Uluslararası Tarih, Kültür, Dil ve Sanat Bağlamında Bitlis Sempozyumu*. Bitlis, 3-5 Mayıs 2023, 238-251.
- İsi, H. (2023a). Budist Uygur metinlerinde dinî bir terim olarak ünüş = Skr. nihsaraṇa ifadesi. *Journal of Old Turkic Studies, 7(2), 460-474. <https://doi.org/10.35236/jots.1311723>*
- İsi, H. (2023b). Eski Uygurca-Tibetçe dil ilişkileri: Tibet kökenli dinî terimler (Tantrik Türk Budizmi metinlerinden hareketle). *Türkbilig, 46, 237-260*.
- İsi, H. (2024). Budist ve İslamî Türkçe söz varlığında ortak bir dinî terim: sezig. *Uygur Araştırmaları içinde*. 129-192.

- İzbudak, V. (1936). *El-idrâk haşiyesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [İH]
- İzgi, Ö. (2020). Turfan Uygurları kültürü hakkında bazı düşünceler. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* içinde. 325-331.
- Kaan Çelikten, E. (2022). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar gelen dinî terminoloji. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 29, 268-288.
- Kaçalin, M. S. *Kutadgu Bilig metni*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. [KB]
- Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki metinlerinin söz varlığı (giriş-metin-aktarma-açıklamalar-dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları [Abitaki]
- Karaayak, T. (2024). *Eski Uygurca Manihaist metin parçaları üzerine bir inceleme* [Doktora Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Karahan, A. (2017). Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an çevirilerinde Allah'ın ad ve sıfatları hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 41, 127-156.
- Karaman, A. (2021). Yenisey Yazıtları'nda ileri ögeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 33-70.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYKaya]
- Keskin, B. (2023). Hristiyan çevreye ait Eski Türkçe metinlerde dinî ifadeler. *Bilig*, 107, 63-100. <https://doi.org/10.12995/bilig.10703>
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (Tiem-73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin [Yayımlanmamış Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi. [TIEM73Kök]
- Kök, A. (2023). Tiem 73'te Budist bir sözcük "arhant". *Doğumunun 80.Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* içinde (ss. 783-800). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary*. Oxford University. [MW]
- Muzafarov, R. ve Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KTTTTRS]
- Nadelyaev, V. vd. (1969). *Drevnyurskiy Slovar*, İzdatelctvo Nauka. [DTS]
- Nalbant, B. ve Eynel, S. (2015). Tanrı adları örneğinde Türkçe tarihî metinlerde terim türetme yolları. *Türk Kültürü*, 2, 69-94.
- Olgun, M. (2021). Öğün- kelimesi üzerine etimolojik bir inceleme. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 1-5.
- Ölmez, M. & Röhrborn, K. (2001). *Die alttürkische Xuanzang-biographie III*. Otto Harrassowitz. [HZ III]
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk II. kitap (5. bölüm)*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. [AYÖlmez]
- Ölmez, M. (2005). Türkçede dini tabirler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), 243-311.
- Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk Yazıtları metin-çeviri-sözlük*. Bilgesu Yayıncılık.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KTTS]
- Önler, Z. (2009). Karahanlı dönemi metinlerinde inançla ilgili Türkçe terimler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16), 187-197.
- Özbay, B. (2019). *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*. TDK Yayınları. [Huast.]
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları [BTS]
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs rer Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura. [VEWT]
- Röhrborn, K. (1983). Zur terminologie der Buddhistischen sekunderüberlieferung in zentralasien". *ZDMG*, 133, 273-296.
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-biographie VII*. Otto Harrassowitz. [HZ VII]
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi giriş-metin-sözlük* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi. [HKT]
- Semet, A. (2018). Uygurcada terim yapma tekniği üzerine gözlemler. *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri* içinde. 4-6 Haziran 2011, 19-31.
- Soothill, W. E. & Hodous, L. (2003). *A dictionary of Chinese Buddhist terms: with Sanskrit and English equivalents and a Sanskrit-Pali index*. Routledge.
- Taş, İ. (2020). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KMST]
- Taymas, A. B. (1934). *İbni-Mühennâ lügati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*. İstanbul Devlet Matbaası. [İML]

- Tekin, Ş. (1962). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 1-10.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk dünyası el kitabı* içinde. (ss. 69-119). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile buluşma*, Uygurca iptidaî bir dram. Türk Dil Kurumu Yayınları. [MaitrTekin]
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*, Simurg Yayınları. [TTS]
- Tepeli, Y. (1997). VIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8, 13-22.
- Tezcan, S. (1978). En eski Türk dili ve yazını. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* içinde (ss. 271-323). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurca dini terimlerde yabancı dillerin gramatikal etkisi var mıdır? *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül-4 Ekim 2013. 541-554.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yarıq sudur IV. tegziñç*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYTokyürek]
- Tokyürek, H. (2019a). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde terim yapma yöntemleri. *Prof. Dr. A. Halûk Dursun Anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil - Tarih - Coğrafya* içinde. 6-8 Aralık 2019, Ankara, 355-361.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topaloğlu, B. "Tövbe", TDVİslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tovbe#1> (27.04.2024).
- Toparlı, R. & Argunşah, M. (2018). *Mu'inü'l-Mürîd*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [MM]
- Türk Dil Kurumu Çevrim içi Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur edebiyatından iki metin*. Kesit Yayınları. [BEUEİM]
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (Tiem-73 235v/2-450r/7) giriş-inceleme-metin-dizin [Yayımlanmamış Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi. [TIEM73Ünlü]
- Ünlü, S. (2007). İlk Türkçe Kur'an tercümelerine göre esmâ-i hüsnâ. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 215- 285.
- Üşenmez, E. (2006). Türkçe ilk Kur'an tercümesi ve tercümedeki İslâmî terimlerin Türkçe karşılıkları üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 89-99.
- Üşenmez, E. (2010). Eski Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshası üzerinde dil İncelemesi (giriş-inceleme-metin-sözlük-ekler dizini) [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi. [ÖKT]
- Wilkens, J. (2007). *Berliner Turfantexte XXV Edition des alttürkisch-buddhistischen kšanti kılğuluk nom bitig I-II*. Brepols. [BTT XXV]
- Wilkens, J. (2016). *Berliner Turfantexte XXXVII Buddhistische erzählungen aus dem alten zentralasien edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*. Brepols. [BTT XXXVII]
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen. [EUES]
- Wilkens, J. (2024). Uygur Budizmi ve Manihaizm İle Yerel Dininin Etkisi: Dinî Terminoloji Örneği (Çev. Celalettin Bulut Bostan). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 24, 76-101. <https://doi.org/10.46400/uygur.1562064>
- Yaşarbaş, B. (2022). *Tarihî Türk yazı dillerinde dinî terimler [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. Erzurum Teknik Üniversitesi.
- Yudahin, K. (1998). *Kırgız Türkçesi sözlüğü I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KS]
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-edeb*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [ME]
- Yüce, N. vd. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları. [KTS]
- Zieme, P. (1975). *Berliner Turfantexte V Manichäisch-Türkische texte*. Akademie Verlag. [BTT V]
- Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII Buddhistische stabreimdichtungen der Uiguren*. De Gruyter. [BTT XIII]
- Zieme, P. (1996). *Berliner Turfantexte XVIII Altun yarıq sudur*. Brepols. [AYZieme]
- Zieme, P. (2005). *Berliner Turfantexte XXIII Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Brepols. [BTT XXIII]